

Antalya, Anatólia, napnyugta, napkelte

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor

Balkán Füzetek No. 10.

Pécs, 2020

Kiadja: a PTE TTK FFI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja
7624 Pécs, Ifjúság u. 6. Tel.: (36) 72/501-531

Szerkesztőbizottság: Prof. Dr. Dövényi Zoltán
Prof. Dr. Pap Norbert
Dr. Végh Andor
Dr. Kitanics Máté
Prof. Dr. Tóth József

Sorozatszerkesztő: Dr. Reményi Péter

Technikai szerkesztő: Csapó Dániel Gábor

Borítóterv: Szász István

Lektorálta: Prof. Dr. Vásáry István akadémikus

© Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor

Megjelent 50 példányban

ISBN ISBN 978-963-429-520-4

ISSN 1588-6557

A kötet megjelenését támogatta:
MTA Földtudományok Osztálya, Társadalomföldrajzi Bizottság,
Politikai Földrajzi Albizottsága

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így a sokszorosítás, terjesztés, fordítás joga fenntartva.

A szerkesztő előszava

Immár idestova 17 éve, hogy újjára indítottuk a Balkán Füzetek periodikát azzal a céllal, hogy támogassuk a Balkánnal kapcsolatos tanulmányokat folytató hallgatók ismeretszerzését. 2010-ig kilenc szám jelent meg, melyek között az oktatási céllal íródottak mellett megjelentek az ismeretterjesztők is, majd szépen lassan elmaradtak a kéziratok. A megváltozott publikációs szokások miatt mindannyian a folyóirat-cikkekre helyeztük a hangsúlyt, átalakult a sorozatot gondozó intézmény oktatási struktúrája is és persze az ismeretszerzés jelentős része is a papírról a virtuális térbe vándorolt. Úgy tűnt egy évtizeddel ezelőtt, hogy a Balkán Füzetek csendben távozik közülünk.

Jelen, akár jubileumának is tekinthető, 10. számmal szeretnénk új életet lehelni a periodikába, egyben kicsit megpróbáljuk azt újrapozicionálni is. Megtartanánk oktatási és tudományos-ismeretterjesztő jellegét, ugyanakkor, ahogy jelen írás is mutatja, beemelnénk az esszét, mint műfajt is a publikálandó tartalmak közé. Ezalatt jelen kiadvány esetében nem feltétlenül tudományos (bár hozzáértő, kiművelt emberfők által jegyzett), nem is oktatási (bár arra is használható) inkább elmélkedéseket, tapasztalatokat, véleményeket tartalmazó hosszabb-rövidebb, de mindenképpen a tágabb Balkánnal, Dél-kelet Európával és annak kapcsolati tereivel foglalkozó írásokat értünk. A területi fókusz tehát marad, az érdeklődési kör (tértudományok, történettudomány, társadalomtudományok, tudománytörténet...) sem változik, csak a műfaji kereteket tágítjuk ki.

Jelen szám szerzői, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor a szociológia és a kulturális antropológia világából érkezve mutatják be és értelmezik anatóliai élményeiket. A lektori felkérésünket elfogadó Vásáry István akadémikus szavaival élve: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor esszéjének "...központjában Törökország áll, melynek tapasztalati ismeretét évtizedeken át folytatott, az országot keresztül-kasul szelő, hosszabb-rövidebb utazásaik alatt halmozták fel. De a két szerző nem egyszerű turista, aki benyomásait olvasható, szép magyar nyelven megírta, hanem jól ismert szociológus tudósok, akik számos kiváló könyvvel és cikkel bizonyították tudósi rátermettségüket. Szociológusi látásmódjuk alapos történelmi és kultúratörténeti ismerettel párosul. Tehát amit itt olvasunk e cikkben, nem csupán két utazó benyomásainak összegzése, hanem sokkal inkább a török utak által két szociológusban kiváltott reflexiók hosszú sora, melyekben korunk alapvető kérdéseit, a globalizáció kérdését, a centrum–periféria viszonyát, a "Kelet" és "Nyugat" viszonyát, a fejlődés és változás kérdéskörét, és sok más gondosan körbejárnak."

A szerkesztőbizottság nevében mindenkinek jó olvasást kívánok!

Pécs, 2020. február

Reményi Péter
sorozatszerkesztő

Antalya, Anatólia, napnyugta, napkelte¹

Antalya. Vagy inkább Anatólia? Korábban azt hittük, egész Anatólia a pergamoni királyok alapította városról, Antalyáról kapta a nevét, miként a város (eredetileg: Attaleia) a létrehozójáról, II. Attaloszról; pedig Anatólia egyszerűen csak „keletit” jelent. És mit jelent az, hogy keleti?

Amikor megszülettünk, mi már „keletiek” voltunk, a kettéosztott világban a Nyugattal szemben állók. Úgy neveltek, hogy mi, a Kelet vagyunk a jók, a nyugatiak a rosszak. A nap is keleten születik, nyugaton lehanyatlík, tiszta dekadencia. „Hátam mögött észak, előttem van dél, jobbra a nap nyugszik, balra a nap kél.” Ja, hogy fordítva van ez a mondóka, arccal északnak? De hát mi, keletiek, voltunk a „baloldaliak”... Aztán később a „Nyugat” megint egyértelműen valami olyasmi lett a fejekben, mint volt a huszadik század elején, meg mindig is korábban: a fejlettebb, a műveltebb, a gazdagabb. Ami felé a „keleti barbár” ácsingózva tekint. De hát mi sosem éreztük magunkat barbárnak. Egyáltalán keletiek vagyunk mi? Hiszen a kunoknak, tatároknak, törököknek mi is a Nyugatot jelentettük, s mi, történelmünk során őket láttuk vadkeleti barbárnak. Tehát csupán egy skála fokai vagyunk a nagyon keleti „lent” és a nagyon nyugati „fent” között? Akkor miért fordították szembe a „Nyugat”-tal, az áhítatos nyugatosodás programadó folyóiratával, a harmincas évek népi írói dacosan a „Kelet Népét”, megkérdőjelezve, megtagadva az évezredek „evidenciát”? Ami hovatartozásunk evidenciája is próbált lenni...

Csak mert a földrajzi-társadalmi értelemben vett Nyugat rendre visszalökdöste a Kelet felől hozzácsapódni vágyókat? Vagy mert a Kelet talán mégsem eleve fejletlenebb, műveletlenebb és szegényebb – csak más?

Nézzünk körül Törökországban. Törökország maga is kettéhasad: a Boszporusz egyik partja Európa: Rumélia, azaz „Róma földje”; a másik partja: Ázsia. Ilyen Boszporusz ott hullámszik mindannyiunk lelkében; sétáljunk hát át a hídon, és nézzük meg, vegyük szemügyre Anatóliát.

(Jó előre felhívjuk az olvasó figyelmét: alapvetően a benyomásainkra támaszkodunk. A történelmi tényeket könyörtelenül átértelmezi, az adatokat megkérdőjelezi minden következő korszak, a benyomásaink a benyomásaink maradnak. Nem Törökországról írunk, s nem is azt akarjuk megfajteni, hogy „mi a török”? Mint ahogy azt sem, hogy „mi a magyar”? Nem is útikönyvvel kísérletezünk, igazából nem Anatólia, s nem is Antalya a tárgya ennek az írománynak. Csak napkelték és napnyugták. Napkelték és napnyugták, amelyekkel találkozunk, s amelyek rávetülnek mindenre, amire azt mondhatjuk: tapasztalat.)

Törökországhoz mi persze csak az utazó idegen attitűdjével közelíthetünk. Meg sem próbálunk Isztambulról írni, bár Rodostó után először Isztambul, (azaz Nagy Konstantin városa: Bizánc) utcáin tárult elénk a félelmetes Ázsia „másságaként” Törökország. A huszadik század utolsó előtti évtizede volt, s az európai oldalon is szorongatóan ázsiai utcákon – nekünk, a

¹ Már hosszú évek óta tapasztalható, hogy minden olyan állítást, amely nagyobb társadalmi egységekre vonatkozik, sokan az „esszencializmus” megbélyegző vádjával utasítanak el. Természetesen mi is helyesnek tartjuk minden állítás érvényességi határainak figyelembe vételét, ugyanakkor azt is fontosnak és jogosnak gondoljuk, hogy a társadalom nagyobb egységeire vonatkozó állításokat, hipotéziseket is meg lehessen fogalmazni. Hiszen ha a kisebb egységekre vonatkozóan működtethető az értelmezés gyakorlata, ha léteznek olyan összefüggések, amelyek alapján bármiféle társadalomtudományi – az egyéni, konkrét tényt meghaladó, általánosabb – állítást, hipotézist felvethetünk, akkor ennek a nagy társadalmi egységekre (nemzetekre, kultúrákra, rendekre, osztályokra) éppúgy igaznak kell lennie, mint a kisebbekre.

velőnkig nyugatiaknak – szembeűnt, hogy alig vannak nők, azok is gyorsan eltűnnek szem elől: komor vagy baljós vidámságú férfiak városa volt ez, s a bizánci maradványok úgy hatottak, mint egy lerohant-kiűrt kultúra maradványai, mint a Szabadság-szobor homokbatemetett fáklája a Majmok bolygójában. Szívesen érzékeltetnénk a Yerebatan víztároló misztikus hangulatát, ahol a felborult római oszlopfőket borító víz cseppenő hangjai az idebűjő szerelmespárok suttogásával keverednek; írhatnánk a (Kariye-dzsámivá lett) bizánci Khora-templom napkeltragyogású szuggesztív freskóiról, az Aja Szófia lenyűgözű terébe felvezetű, lépcsűház-funkciójú rézsűs folyosóról, amelyen lovaskocsikkal (!) lehetett közlekedni; írhatnánk Árpádházi Piroska császárnéról vagy egyik távoli rokonunkról, egy végűl Németországban landolt nénénkről, aki persze már a köztársasági idűkben erdélyi menekűltként a régi szultáni palota, a Topkapi Szeráj konyhájának séfje volt. De Isztambulról nem írunk. Nem csak azért, mert például a magával ragadó Orhan Pamuk, városának szerelmese ebben sokkal illetékesebb; nyilván sokkal illetékesebb ő abban is, hogy Anatóliáról vagy éppen Antalyáról írjon. Nem, mi csak abban lehetűnk illetékesek, hogy Anatóliában is magunkat keressűk, magunkat próbáljuk megérteni.

Anatólia... Kezdűk Antalyában. De hát miért nem a szélétől haladunk, ahogy minden hódítű sereg? Mert a lényeg sosem a széleken található. II. Attalos, pergamoni király állítűlag azzal küldte szűt az embereit, hogy keressűk meg a föld legszebb pontját. Lent, Anatólia déli közepén, aztán megtalálták, és megalapították Antalyát.

Ha nem is mindenki, de az emberek jelentűs része a föld legszebb pontján él. Vagy talán az Amalfi part nem az? Vagy Taormina vagy Velence? Vagy a Hardanger-fennsík? Vagy a Spreewald vagy Erdély, a Cap Fréhel vagy a Macchu Picchu? Vagy Balatonfüred, Visegrád, Velem... A Himalája és a Szahara, Tahiti és a Nílus völgye, Delphoi és a Ha Long öböl... S ha az ember lesétál Antalya tengerpartjára és a Hidirlik bástya mellől néz a tenger felé, kétségkűvűl azon panorámák egyikét láthatja, amelyeket jelentűssel telít az ember drámája: a tenger az ember elűtt felnyűlű végtelen, ezen a végtelenbe nyűjtűzű síkon azonban a távoli szigetek hegykűpjai, mint monumentális síremlékek jelzik az elűbb-utűbb csak-csak lezűkkenű, megkűvűlű élet határait is. Oldalt sziklafallal szakad le a házakkal koronázott part; néhány éven át egy zátonyra futott, hamleti hajű is belefűródott ebbe a sziklafalba; vállalkozű kedv és kudarc, szabadság és fatalizmus kavarog az antalyai tengerpart színpadán.

Ide, a tengerpartra, az óvároson, a Kaleiçin keresztül lehet lejutni: a forgalmas újvárosból az ember Hadrianus császár falak nélkül maradt kapuján, egy igazi „rite du passage”-szal lép be a múltba, azaz a Kaleiçibe: a kései Rómából az út itt egyenest az iszlám középkorba vezet. Orhan Pamuk „A fehér vár” című könyve mesterien ragadja meg Eurűpa és az oszmántörűk iszlám egymásnak-fonódását abban a gigászi birkűzásban, amelynek a történelemben melleleg a korabeli Magyarország volt az egyik fő porondja, s amelyben Antalya, ez a remek kikűtűhely is fontos szerepet játszott. Még ma is itt áll a híres kalóz és/vagy admirális, az általa gyakran legyűzűt eurűpaiak nyelvén Barbarossának nevezett Hizr Hajreddin, – vagy inkább hasonlűképp híressé vált fivére, a szintén Barbarossának hívtű „algíri szultán”, Árudzs – palotája; a palotában, mint a Kelet sok hasonlű palotájában mi régisűgkereskedést találtunk s egy dinamikus lendűletű kereskedűt, aki egyrészt azzal büszkűlkedett, hogy a nagyapja Kemál Atatűrk tisztűrsa volt, másrészt azzal, hogy éppen sikeres egyűttműködési tárgyalást folytat a magyar gazdasági miniszterrel, akit meg is nevezett. Van-e olyan dinamikus lendűletű újtűrűk, akinek a családjában ne lehetne Atatűrk valamely tisztűrsára bukkanni? Hiszen olyan nemessűgadű rang lett ez a huszadik századi törűkűk új világepítű játékában, mint a kommunista országekban „az illegális mozgalom”, Horthynál pedig a vitézi rend tagjának lenni.

Milyenek az antalyai törűkűk? Nem tudjuk. Azt láttuk, hogy valószínűleg érzelmesen szeretik a természetet: nem úgy szeretik, mint a modern turisták, akik menekűlnék hozzá, hogy aztán hazamenekűljenek tűle; s nem is csak úgy, mint azok a természetben, a természetből élű

emberek, akik nem élvezkednek benne, hanem „csak” ismerik és többé-kevésbé értik; a törökök – legalábbis akiket láttunk – szeretik élvezni is, mint valamit, aminek ölelésében együtt él az ember és az Isten. (Nem fogjuk a törökök istenét megtévesztő módon Allahnak nevezni, mint ahogy Herr Gottnak, Jehovának vagy Mon Dieu-nek sem, hiszen ugyanarról az egyistenről van szó, akit minden monoteista nép a maga nyelvén szólít, még ha a különböző kultúrákban különböző képzetek fűződnek is hozzá; igen, a mi istenünket hívják segítségül ők is. Az pedig, hogy egyfelől „Allah”, másfelől a „Mi Atyánk, Isten” nevében gyilkoljuk, gyilkoltuk egymást halomra évszázadokon át, sajnos nem szokatlan a mi keresztény Nyugatunkon sem: (vagy talán a harmincéves háborúban nem ugyanígy fohászkodtak egymás ellen ugyanahhoz az Istenhez a katolikusok és a protestánsok?). A törökök mindenesetre élvezik a természetet: Antalya tengerpartjára lesétálni, nézni a tengert, a távoli szigeteket, a lenyugvó napot – ez nem csak az idegen turista szórakozása; a legtöbben, akiket ott láttunk, helyi fiatalok voltak.

Milyenek az antalyai törökök? Született kereskedők? Pamuktól tudjuk, hogy a kereskedés, ahogy nálunk, önüknek sem számított igazán Istentől megáldott tevékenységnek. A huszadik század eleji Isztambulban például alig volt török – és nem örmény, zsidó, görög vagy olasz – kereskedő. Márpedig ha végigsétálsz a Kaleiçin, nem beszélve a tengerhez lekanyargó bazársorról, szinte mindenki el akar adni neked valamit – vagy éppen nem akar eladni. Három éven át szerettünk volna megvenni egy szépséges szőnyeget az egyik üzletben, de mindig többet kértek érte – láthatóan nem akartak megválni a bolt ezen reklámjától. Igen, a törökök legalább olyan makacsok, önféjúk, mint amennyire kereskedők. Meg igazi, sztyeppe-i fatalisták. Egy öreg boltjába is évről-évre visszatértünk: nem alkudott, nem is nagyon beszélt; csak üldögélt, nézte, hogy nézgelődünk, szinte csodálkozva, hogy hozzá is betér valaki, remélve, de nem nagyon, hogy aki betér, majd vesz is valamit. A harmadik, negyedik évben már kerültük, hogy ne keltsünk benne csalóka reményeket, de az immár ismerős, „nyugati” arcoknak így is odabólintott, szomorúan, értően és gondolatlanul.

Milyenek az antalyai törökök? Törökök egyáltalán? Hiszen ez a vidék, ez az egész Anatólia nem is olyan régen török. Bő ötszáz év: mi az a történelemben? Nemcsak Rumélia – Anatólia is a római birodalom része volt, előtte meg görög föld, színhelye a görög mitológia (és a történelem) megannyi eseményének. A hatalmas földnyelvre rázúduló oszmán-törökök nem irtották ki az egész lakosságot, az itt élt görögök, rómaiak és egyéb nemzetiségek nagy része beolvadt a törökségbe. Az említett Barbarossák is félig görögök voltak – vagy tán egészen azok. Az Észak-Anatóliai hegyekben meg egy minket vendégül látó, szívélyes török családban egy szőke nő fogadott – talán éppen a „szőke akhájok” leszármazottja. Anatóliában, úgy mondják, több görög-római emlék van, mint Görögországban és Itáliában együttvéve. De azért az itt élők nem görögök és nem latinok. Nem is hettiták vagy urartuiak, pedig e két birodalomnak is itt volt a központja, mint ahogy itt volt Kroiszosz (azaz Krózus) Lüdiája és a trójai hős, Glaukosz meg Bellerophon Lükiája, Midasz király Frígiája, Trója és az aranygapjas Kholkhisz is. A török, vélhetjük, hasonlóképp asszimiláló kultúra, mint a magyar.

Testvérek vagyunk? A honfoglaló törzsek nevei közül a nagyobb rész törökös eredetű. A törökök is, akárcsak a bolgárok, az onogur-hun rokonságra, Attilára büszkék. Mint nekünk, a türköknek is a szarvas és a farkas a két fő totemállatuk, – hogy nekünk az, tabunevük mutatja: az „igazi név” helyett alkalmazott körülíró megnevezés: „szarvas (állat), farkas (állat)” – a különbség annyi, hogy a mi mitológiánkban a szarvas, az övékben a farkas a főszereplő. De azért a törökök – ezek a törökök, a mostani törökök – nem olyanok, mint a magyarok. Vannak persze hasonlóságok is. Hasonlít például a kettős lélek, a kettős viszonyulás a Nyugathoz. Egyfelől a vágyakozás a nyugati kultúra felé, a lelkes utánpótlás, a germán precizitás csodálata – és másfelől a dac, az öntudatos visszafordulás, ha ez a vágyakozás falakba ütközik. Mert mindkét nekizúduló pásztorsereg, a magyar is, a török is, megpróbálta betörni ezeket a falakat (a magyarok hatszáz évvel korábban) és mindkettőt visszaverték. S hasonló előítéletek is ragadtak meg a zúdulástól

kissé megrémített Nyugat népeiben: a magyarok vadak, megbízhatatlanok, konokok és (alaptalanul) fennhéjázók; a törökök basáskodók, hátmögöttiek, korruptak és ostobák... A magyar pusztai betyár és hőbörgő parlagi nemes, a török meg baksison és piláfon hízott despota basa. Egzotikus csudabogár mindkettő, egyik sem igazán európai... De hát mi az európai? A vikingek talán kevésbé vad támadók voltak? A frankok talán nem barbárként bámulták a rómaiak limesét? Hogy korábban váltak európaivá? De hát ez sem igaz. A magyarok már régen a nyugati kereszténység határhozói voltak, amikor a poroszok még pogányként támadgatták szomszédjaikat. Igen, az első találkozás Sankt Gallen. A templomtető aranylemezeit fessegető nomádok utódai sokszor ma is úgy néznek a gazdag Nyugatra: mit lehetne onnan elhozni. De benne van az utódok zsigereiben a Lech-mező is, a „vasas németektől” elszenvedett totális vereség emléke. És így van ez a törököknél is.

Ám a különbségek számosabbak. Mert a magyarok, ha nem is egyik napról a másikra, azért feladták ősi hiteiket, pontosabban: beolvasztották bensővé vált kereszténységükbe. S nem is akármilyen keresztények lettek, hanem nyugati keresztények, több mint ezer évvel ezelőtt mégiscsak bejutva ezzel Európa-erőd falai közé. A törökök viszont Európa ellenlábasaiknak, az araboknak iszlámját választották. Így aztán szembe is kerültünk egymással, s bár szép, megbékélő gesztus, de kicsit groteszkül hat a Nagy Szulejmán szülővárosában, Trabzonban lévő Magyar-Török Barátság Park, ahol a „barátság” alapja maga a hódító, aki itt született és nálunk, az ellenünk vívott csata közben halt meg: baráti érzések sem ott, Szigetvárnál, sem Mohácsnál nem járhattak igazán a résztvevők fejében. (A harmadik ural-altáji gyökerű támadó, a bolgár, „Belár király népe”, megint más útra, a keleti kereszténység útjára tért, ennek az útnak a sajátosságaira még visszatérünk). S e választások sorsdöntőnek bizonyultak. Talán a földrajznak is volt itt szerepe: a magyarok hazájául választott Kárpát-medence, legalábbis részben, már a Római Birodalomnak, s nota bene a Nyugat-Római Birodalomnak is területe volt, a törököké pedig Kelet-Római terület, s mégiscsak Ázsia, ha annak Európát súroló nyúlványa is. A magyarok az európai kultúra bölcsőjéül szolgáló Mediterráneumhoz képest „a pannon föld északi, hús rögein” telepedtek meg, s így bekerültek a szorgosságra készítetett északi népek büvőkörébe, a törökök pedig ugyan e déli bölcsőben vertek tanyát – ám a Földközi-tenger déli medencéjében akkorra már az iszlám diktálta a kultúrát. És a vallások különbsége bizony igen erős hatást gyakorol a kultúrák mindennapjaira. A nyugatiak a nyelvet, a jogrendszert, a történelmet, s később a művészetet vették magukhoz a római birodalom romjaiból, a muszlimok a tudományokat (matematika, csillagászat, orvostudomány) és például a kellemes és egészséges élet olyan biztosítékait, mint a fürdőkultúra (s általában a tisztaság kultusza). S bár Törökországban is, csakúgy, mint a legtöbb keleti országban a nyugati turista gyakran egy-egy telek elhanyagoltságán, szemetességén utálkozik, a tisztaság tekintetében ma sem kell szégyenkezni egy olyan ország lakóinak, akik (vallásuk előírásai szerint) naponta ötször tisztálkodnak, akik állandóan mossák vendéglőik asztalait, boltjuk előtt az utcát... A fürdőt pedig – mint erről Buda számos műemléke is tanúskodik – bizony a törökök ismertették meg velünk.

Anatóliában e (római alapú) fürdőkultúrának legattraktívabb emléke Pamukkále, a „Pamutvár”. A fantasztikus, kéklő vízű cseppkő-bugyrok, amelyekbe a hévíz bugyog, mintegy a Pokol ellenpontjai; ha a pokol tüzes katlanaiban, üstjeiben elkárhozott lelkek főnek, Pamukkáléban ugyanúgy ücsöröghettek az emberek üdvözült lelkeként nem forró, hanem kellemesen langyos vízben a világ fölött, (amíg nem korlátozták ezt, nehogy az üdvözülendők tömege végképp elpusztítsa ezt a paradicsomból idevarázsolt természetdarabot). Nekünk azonban ennél is különlegesebb és szimbolikusabb élményben volt részünk a Pamukkale felett elterülő romvárosban, Hieropoliszban, ahol a források hévize kis tavacskákat, medencét táplál; abba belépve vízberogyott görög-római oszlopok fölött úszkálhat az ember, mintegy valami időgép kameráján át tekintve le a romokra, (vagy éppen leereszkedve rájuk) egyszerre élve meg a kétezer évvel ezelőtti világgal való találkozását és azt a rálátást, amit a közben eltelt ezer évek nyújtanak. (Ezt a különleges, időből kilépő, s a különböző időket egymással ugyanakkor

összekötő lebegést egyébként mi decemberben élvezhettük, amikor a levegő azért ott sem nevezhető melegnek, s így a meleg tavacska fölött még misztikus pára is lebegett). Hieropolisz különben is jó időutazó hely: nekropolisza ha nem is ép, a sírok, szarkofágok sokasága úgy sorakozik benne, ahogy annak idején; s ha az ember leül egy, még a rómaiak által odahelyezett kőpadra, teljesen beleképzelheti magát azoknak a hajdani embereknek a helyébe, akik e város lakóiként ugyanúgy sétáltak ki a temetőbe, s pihentek le, tereferéltek halottaik haló pora felett, mint a mai és holnaputáni sírlátogatók. Ilyen kiváló illúziókat kínál időutazásra Anatóliában sok hely kínálkozik. Például az Antalyához közeli Aszpendosz szinte tökéletesen megmaradt görög színháza, amelynek kialakítása nem lehetett olcsóbb a mai stadionoknál, s amelyet egyébként a város két gazdag lakójának magánadományából építettek fel; egy jóval lepusztultabb, de az eredeti térélményt visszaadó másik színház Pergamonban: a hegyoldal-nézőtér ott meredeken zuhan le a színpad felé, s a nézők valahol a föld és ég között érezhetik magukat. (Ez szándékos törekvése volt a görög színházépítőknek, ahol lehetett, ezt az élményt próbálták meg létrehozni, hiszen az e színházakban játszott tragédiák is az istenek és emberek közötti erkölcsi térben játszódtak, s a színházak eredetileg szakrális rítusnak szentelt építmények voltak. Ehhez hasonló vagy még lélegzetelállítóbb élményt élhetünk át a szicíliai Taorminában is, amelynek szépségét szuggesztív realizmussal rekonstruálja Csontváry). A szintén Antalya melletti Pergében a lóversenypálya, a fürdő egyes részei, s főként a főteret körülvevő (csak mennyezetüket s hátfalaikat vesztett) üzletek sora teszi könnyűvé a beleélést a görög-római hétköznapiakba. A görög-római időutazásra azonban a legteljesebb lehetőséget az Égei-tengerre Anatólia nyugati partja felől néző ión város, Efezosz (a mai Efes) nyújtja: Pompejün (és Herculeaneumon) kívül nemigen találni olyan helyet, ahol egész utcák maradtak majdnem-épen, mint itt; s tökéletesen el lehet képzelni a korabeli látogatók belépését az emeletes (Petrára emlékeztető) könyvtárba, vagy a magukon könnyítők ücsörgését a márvány ülőkéken a város annak idején folyóvízzel (a lábak előtti kis vályúszerű csatornában folytatott vízzel) és abban oldott illatosítókkal ellátott közlatrináján. A görög-római emlékek mindig mellbevágóan érzékeltetik velünk, hogy (bár minket sokkal több tárgy, eszköz, látvány vesz körül, mégis) mennyire hasonlóan élt, érzett, gondolkodott s mi mindenre volt képes az oly távolinak tűnő ókor embere is – legalábbis a hétköznapi élet tekintetében. No meg arra is, hogy végül is erre a világra telepedtünk rá: ha tetszik, ha nem, e világ történelmével megalapozva élünk.

A törökök nem látszanak rajongani földjük „rumi” emlékeiért. Alighanem úgy vannak vele, mint amikor valaki korábban mások által lakott, mások által épített lakását mutogatja: jobban szeretné, ha a látogató azt értékelné a lakásból, amit ők tettek bele, amik ők, s nem szobáik nekik-idegen múltját. S a törököket különösen zavarja, ami görög vagy örmény. Ilyenkor a keresztény és muszlim hit őtestamentumi előzményeit, mint a muszlim üdvtörténet részét földidéző mozzanatokot próbálják kiemelni; mintha például a szappanos érintésű, az úszót szinte magától a felszínen tartó Van-tó Akdamar-szigetén a gyönyörű 10. századi örmény Szent Kereszt templom faragásain igazából egy muszlim Daud harcolna Góliáttal. Persze a mi kereszténységünk is igyekezett az őtestamentum eseményeit az újtestamentumiak szimbolikus előképeinek tekinteni. Az már kevésbé tolerálható, amikor mondjuk egy kurd pasa világörökség-szintű palotájáról azt állítják, hogy voltaképpen egy török pasa építtette. Ezt is ismerjük persze, hiszen Trianon után a magyar történelem számos emléke hasonlóképpen lett „szlovák” vagy „román”. S ugyancsak szembetűnő gyöngeség, ha a török idegenvezető az Efezosz melletti Selçuk városban megmutatja a török főutcát, de a Szent János evangélista sírja fölé emelt bazilika romjairól ajakbiggyesztve odaveti, hogy oda már nem érdemes bemenni. Ám a legszomorúbb, amikor olyan városok maradványait láthatja az ember, amelyek létrehozóinak írmagja sem nagyon maradt itt; számos görög és örmény település jutott erre a sorsra, Szent Miklós városában, Myrában (a török Demrében) még állnak a bizánci katedrális romjai, de görögök már nem laktak itt, (csak a Mikulás amerikai vásári figurája díszileg a főtéren); az örmények hajdani fővárosa, Ani, pedig, – jöllehet csupán kőhajításra van a mai Örményország határától – csak olyan élettelen rommező, (persze igen szép templomromokkal és freskókkal), mint a valóban

„kihalt” hettiták Hattusas-a (az észak-anatóliai Boğazköy mellett), vagy (az ország keleti végein) Urartu két és fél évezreden át megmaradt vályogvára és magányos tornyai. Azt hiszem, a magyar földön található (és sajnálatosan kevés) magyarok előtti emlék másként épült be a magyar történelembe, mint Anatólia nem-török örökségei a törökbe; igaz, a Pannóniában élt rómaiakat nem a magyarok igazták le, irtották ki – e különbségekre egyébként még szintén visszatérünk.

De kanyarodjunk előbb vissza a törökök mindennapi kultúrájához. Ez persze korántsem egyféle. Van, amikor a kedves vendégszeretet tűnik szembe: magyarként különösen, hiszen bennünket testvéreknek tekintenek. (Egy kis városban, mondván, hogy először látnak itt magyarokat, egész autóbusznyi turistacsoportunkat meginvitálták az épp akkor kezdődő lagziba). A kedvességben is sokszor jelen van persze egy adag jókalmár-mentalitás is. Nem annyira tolakodó, mint egyes arab városokban – egyébként a tolakodás is megérthető, hiszen sok kis árusnak a mindennapi falatja múlik az eladáson –, de mégiscsak érződik belőle az érdek. De van amikor a lelkes szívélyesség, máskor meg éppen a mogorvaság a szembetűnő: a büszke férfi zárkózottsága, aki „elveszítené az arcát”, ha az idegen azt érezhetné, hogy a vendéglátónak fontosabb a vendég, mint a vendégnek a vendéglátó. A hivatalos személyek különösen szeretik tekintélyüket – s ezen keresztül államuk tekintélyét – éreztetni. S megint más a buzgó hívők exkluzív szigorúsága: a rideg, bigott hangulatot árasztó Erzurumban – de Bursában vagy éppen a „mondén” Isztambulban is – a mecsetek körül üldögélő idős és középkorú férfiak sokaságának felénk forduló arcán láttuk a rosszallást, s még némi haragot is. Nem, nem követtünk el különösebb szentségtörést, de turistacsoportunk öltözéke, viselkedése mégiscsak agresszív volt a muszlim hagyományokkal szemben; s a tekintélyes vének számára talán az is szentségtörés, hogy hitvány gyaurok hordái egyáltalán fel s alá flangálhatnak az ő szent helyeik környékén.

Kedvesség és mogorvaság; szorgalom és restség. Az utcákon és a földeken szorgos munkavégzők sűrűnek, de mégis érződik az a lomhaság is, amit „nyugatos” értelmiségijeik gyakran a szemükre vetnek; valamiféle macska-lomhaság; talán nem véletlen, hogy a macska olyan hangsúlyozottan házi kedvenc itt, szinte a totemállatnak kijáró tisztelet övezi. Ám e lomhaság nem a „keleti/déli emberek lustasága”, ahogy a kultúrfőlény önelégültségével gondolja sok nyugat-európai. Minden déli és keleti országban, ahol csak jártunk, ugyanazt az egész életet átható kemény munkát láttuk, amilyennel a magyar vagy akár a német paraszt is alárendeli magát a földnek (az alig elviselhető hőségben igazán racionális sziesztaidót ledolgozzák később); nem, ez a lomhaság kulturális: a változások lassúsága, a mindennapi mozdulatok és a gondolatok ritmusa, a Kelet ásító, nyújtózkodó helyben maradása.

A török gyerekesen naiv, a török agyafűrt – folytathatjuk a kétpólusú sztereotípiákat s ezzel megint a hasonlóságok felé is tettünk egy lépést. Vagy tán nem a gyerekes naivitást, a becsaphatóságot találták például a hazánkban élő kínaiak egy felmérés tanúsága szerint a legjellemzőbbnek a magyarokra? Vagy tán nem terjedt el Nyugaton az a szólás, hogy a magyar mögötted megy be a forgóajtón, és előtted lép ki belőle? Vajon ezek a tulajdonságok, vagy azok, amelyeket Móricz mondjuk a „Barbárok”-ban ábrázol: a kegyetlen észerség és az igazságáért a világot felhajtó ártatlanság kitarása közös sztyeppei örökségek? Vannak nyilván ilyenek is. De ami a legtörökebb a magyarban, az talán nem is a közös ótörök, altáji múlt, hanem a mi országunkat is elért oszmán hódítás következménye.

Mert a török azért, akárhogy is vesszük katonanép. A magyar nem az. A magyar legfeljebb huszár, de a huszárság is nagyrészt a kuruc szegénylegények, a szabadsapatok lelkiületéből táplálkozik s a szintén a sokszor a saját szakállukra harcoló végvári vitézekéből. Mint ahogy a honfoglalók áradata is egy-kettőre külön portyázó seregtestekre bomlott. A török viszont katonanép. Nagyon is.

Ezért is tudták a tizenhatodik században az ellenálló magyarok egyéni vitézsége dacára előzőlni a törökök a Kárpát-medencét, és fenntartani ott uralmukat százötven éven át. A hatalmas tömegeket mozgató engedelmes fegyelem és a katonai karrier kiemelt szerepe a társadalmi felemelkedésben, talán már kezdetektől jellemezte az oszmán-törökök világát, és a mai napig áthatja azt. Mint sok más, a gazdasági-társadalmi fejlődésben lemaradt országban, a törököknél is a hadsereg volt a modernizáció motorja éppúgy, mint a konzervatív stabilitás biztosítója. Hadsereg-módrá lett erős az állam, amely a kemáli köztársaságban is megőrizte autokratikus s egyszersmind paternalista jellegét. Ennek egyfelől korlátolt, burjánzó bürokratizmus az eredménye, másfelől katonás szervezettség. (Csak egyetlen adalék ahhoz, hogy e szervezettség milyen olajozott lehet: amikor turistabuszunk motorja lerobbant a kelet-anatóliai utak egyikén, tíz percen belül hívás nélkül is előtért valahonnan a török hadsereg egy autója, és a belőle kiszálló katonák udvariasan megkérdezték, hogy segíthetnek-e valamit. Ebből nyilvánvaló volt, hogy valahonnan valamiképpen pontosan, mintegy „célkeresztben” követték az idegen busz mozgását. Hasonló tapasztalatra egyébként majd minden katonáállamban szert lehet tenni). Van is tekintélye a hadseregnek; a huszadik században dominánsan pacifistává lett Nyugat-Európával szemben itt a fiatal emberek sokasága, úgy tűnik, büszkén öltözik egyenruhába. Az ország vezetéséért is ugyanaz a két erő verseng (évszázadok óta), mint a Kelet megannyi társadalmában: a fegyveres erő és az egyház, (a ksatriják és a brahmanák); itt a hadsereg és az iszlám hitszónokok. A katonanépeknél – és a katonai erényeket a kereseténységénél sokkal egyértelműbben szentesíti itt a vallás is – az individuumnak sokkal kevesebb tér nyílik. A katonai szervezettség engedelmes végrehajtókat, alattvalókat igényel, a hódítás tulajdonuk legalább egy részéről lemondó, hajlított gerincű, az engedelmes végrehajtóknak kezére játszó meghódoltakat. A százötven éves török uralom ehhez igazította a hódoltság magyar lakosságát is, s még inkább azokat a balkáni népeket, ahol ez a hódoltság még tovább tartott. A sztyeppei nomádok által létrehozott birodalmak egész alapszerkezete az adóztatáson alapult (ezt talán az öntözéses kultúrákban kialakult nagy archaikus adóbirodalmaktól vették át), s ez virágoztatta fel aztán e társadalmakban a baksis „intézményét”; az állami kincstárba befutó adó mellett az intézményrendszer különböző pontjain szolgálatot teljesítő zsebébe jutó „magánadók” rendszerét. A hajdani török hódoltsági területeken oly látványosan fennmaradt „korrupció” jelentős részben a mai napig erre a múltra támaszkodik. (Bár – mint erről még szólnunk kell – nem kizárólag erre).

Mindenesetre szükségképpen rajta hagyta a nyomát az Oszmán Birodalom által megszállt területek társadalmain az a mentalitás, amelyben alázatos adófizetővé vált a török éppúgy, mint a szerb, a román vagy a magyar, az albán, a görög vagy a bolgár. Akikből egyébként ugyanúgy lehetett janicsár vagy éppen nagyvezír is, mint a született törökökből. A keleti állam „nacionalista”, amennyiben mindent a birodalom, a nemzet érdekeinek rendel alá, de nem táplál különösebb vérségi előítéleteket: az egyes embert nem származása, hanem szolgálata minősíti. Persze ez sem abszolút törvény, hiszen azért a származást számon tartják, s ha az állam, a nemzet érdekeit egy-egy kisebbség által veszélyeztetettnek vélik, a legrasszistább módon képesek ezeket az érdekeket védeni „ellenségeik” ellen. A hazafias, „haladás”-párti „ifjútörökök” örmény genocídiumának tényei ma már bevonultak a történelembe. S tudhatni a „kurd problémáról” is. (Az „oszd meg és uralkodj” politikája folytán az is tudható, hogy az örmények lemészárlásában jelentős részben éppen a mai fő /belső/ ellenséget, a kurdokat használta fel annak idején a nemzeti állam). De hiába tudja mindezt az ember, más minőségben találkozik a „problémával”, amikor például Kurdisztánban azt látja, hogy a törökök, mint ostromlott várban jelen e területen. A laktanyákban begyűjtött motorú tankok, a laktanyák kerítésénél homokzsákos lőállások, az útkereszteződéseken géppuskafészek... És a bőrön érzékelhető gyűlölet. A törökök lenéző gyűlölete és a kurdok lázongó gyűlölete. Hiába beszéltük meg a velünk szóba elegyedő törökökkel is, kurdokkal is, hogy mi „testvéreik” vagyunk, ezt ugyan természetesen elfogadták, de sosem értettek volna meg bennünket, ha tudják, hogy a másoknak is ugyanezt mondtuk. Pedig hát ők csak közelebb vannak egymáshoz, mint hozzánk... Egy mokány kurd

paraszt tábortűzhöz látott vendégül minket. Egy-éjszakára felvert sátrainkhoz ő jött oda, hiszen azt a vándort, aki megjelenik az ember területén, illően meg kell vendégelni. Feszülten vidám, nyíltszívű, pusztai barátkozás légkörében próbáltuk megérteni egymást a csak kurdul (és persze törökül) tudó (de persze véletlenül sem törökül beszélő) férfival. Megértettük, hogy két felesége van (többre csak a gazdagabbaknak telik), de a „modern” török törvények szerint ez nem lehet legális, így az egyiket „szolgálónak” jelentette be. Megértettük, hogy keservesen nehéz életet élnek – ezt mondanía sem kellett. (Ahogy átléptük „Kurdisztán” határát, azonnal érzékelní lehetett az életszínvonal akkora különbségét, mint mondjuk a szocialista időkben Ausztria és Magyarország között). De egyszer csak két civil ruhás török jelent meg a tábortűznél, (mint kiderült egy katonatiszt és egy rendőr), és – hiába telepedtek le a tűz mellé az otthonlávók kedélyességével – a levegő azonnal megfagyott. S fagyott is maradt addig, amíg befejezvé a helyzet ellenőrzését, (hiszen nyilván ezért jöttek), kegyesen el nem távoztak. A kurd a nyak elmetszésének nemzetközi mozdulatát mutatta a hátuk mögött. Akár azt jelentette ez, hogy a törökök elvágiák az ő nyakukat, akár azt, (ez a valószínűbb), hogy legszívesebben ő vágná el a törökökét, mindenképpen egyértelműen jelezte az izzó gyűlöletnek azt a fokát, ami a két nép között feszül. S mint az ilyen elmérgesedett viszonyoknál lenni szokott, nemigen látszik igazán jó megoldás lehetősége. Elemzők szerint fennáll annak a lehetősége is, hogy ha Kurdisztán elnyerné a függetlenségét, (amellet, hogy természetesen jogosnak tartjuk az elnyomott népek felszabadulási törekvéseit), ez a Kurdisztán könnyen válhatna fanatikus iszlám állammá. Átkelvé a Eufráteszen (a Tigris és Eufrátesz érintése, akárcsak egy más alkalommal a nilusi hajóút, egészen szürreális élmény volt, hiszen ezekben az esetekben az időutazás még a görög-római kultúránál is távolabbi, mítikus időkbe vezetett), a parton kurd férfiak sokasága várta a hajót, s amikor az utasok közül partra lépett egy csaknem kétméteres, szegényes öltözetű, fekete szakállas férfi, minden szembejövő alázatosan kezét csókolt neki. Klánfőnöknek néztük, még az is lehet, hogy az időről-időre fellobbanó függetlenségi harcok egyik vezetője volt.

A kurdok mai elnyomatásának fényében könnyen el lehet képzelni, milyen lehetett a török birodalom meghódolatott népének lenni. De meg lehet érteni azt is, hogyan múlhatott el – persze csak látszólag – olyan könnyen nálunk százötven év megalázottság emléke, hiszen az egész százötven évet áthathatta a megszabadulási vágy, az ellenséges idegenség, s mihelyt sikerült a megszabadulás, nemigen maradt semmi néhány itt hagyott minareten, fürdőépületen, és gyorsan asszimilálódott törökön kívül a birodalomból, amelynek a magyarok sosem váltak szerves részeivé. Semmi, így a gyűlöletből sem sok, legfeljebb a katicabogarat figyelmeztető „jönnek a törökök, sós kúta tesznek... kerék alá tesznek... kemencébe tesznek... mindjárt agyonlőnek”; a „kukurikú, török császár, add vissza a gyémánt félkrajcromat”; a János vitéz által kettészelt ádáz basa és gyáva fia, meg a két népet etnocentrikusan szembeállító gölya-vigasztaló: „török gyerek megvágta, magyar gyerek gyógyítja”... De a törökök visszavonulása és a jelenlétük kiváltotta közvetlen érzelmek megszűnte után is itt maradtak azok a reflexek, amelyre azután az újabb hódítók is ráerősítettek: a győztesek előtti kényszerű hajlongás, a „hatalommal nem árt jóban lenni” meghunyászkodása, az akár élethosszig is tartó alárendeltség tűró elfogadása; s a keleti birodalom stílusához való alkalmazkodás, a mintaátvétel: a felfelé hízelkedő, lefelé könyörtelenül taposó hivatalnok mintája, a nagy vagyont, hatalmat és a selyemzsinórt a szultán kezéből egyaránt elnyerhető bégek-pasák fatalista, a jelennek élő önállótlanága. És a legrosszabb példák is: az önfelmentő, magát reálpolitikának tekintő árulás, a hajlandóság a mindenkori megszállók gyáva kiszolgálására a „helytartói” posztok reményében, egymás bemártása a hatalom kegyeinek elnyerése érdekében. Ennek köszönhetően válhatott a magyar mentalitást jellemző példabeszéddé az a keserű Mikszáth-anekdota is, amely szerint a szultán arra biztatja a neki ajándékkal kedveskedő követeket, hogy jutalmul válasszanak maguknak egy gyümölcsöt a kertjéből, aztán – mivel a követek ajándékai nem találtak tetszésre nála – az egyik követ által választott szilvát a követ órába tömeti. S amikor a követ, kínjai között felnevet, s a szultán csodálkozva kérdi, minek képes e helyzetben annyira örülni, a válasz: „ott jön a társam – egy dinnyével”. Lehet, hogy a „dögöljön meg a szomszéd tehene” korábban is jellemző volt az

erősen individualista pásztorokra, de alighanem a török hódoltság töltötte fel ezt a hatalomhoz való sunyi alkalmazkodás, a feljelentő-lelkület „színeivel”. Minden elnyomó hatalom tartós regnálása hasonló következményekkel jár, de a keleti despotizmus annyiban sajátos e tekintetben, hogy – mivel a társadalmi szerkezet autokratikus önkényre épül – sokszor hiányzik belőle az ellenállásra képes szolidaritás. (Ez az a „török átok”, amit a „rossz szomszédság” fogalmában ragad meg például Arany János).

Az ilyen hódító katonáállamokban is vannak, lehetnek időnként lázadások. De ezek nem jellemzőek, mert az erőszak monopóliuma a katonáállamokban különösen érvényesül, és az alávetettekben általában kevés a remény; a változások a hatalomban – amikor egyáltalán vannak ilyenek – így vagy államcsínyeknek, palota-„forradalmaknak” köszönhetőek, vagy legfeljebb a végső elkeseredés torkollik alaktalan és elképzelések nélküli tömegfelkelésbe. Egy olyan társadalomban, ahol az individuális barátságoknak, szerelemnek sem igen van ereje a közös(ségi) rend fölé emelkedni, (mert magának az individuumnak nincsen), nem jön létre szervezett ellensúly; a hadseregek jószerint csak a másik, más alapon monopolizált hatalom: az egyházi szerkezet tud vetélytársa lenni. Így e társadalmak belső szövete, a „fent” és a „lent” közötti nagy közbülső mező általában gyenge. Ez az egyik oka az igen elterjedt „alattvalói” mentalitásnak, és a közbülső mezőben eluralkodó renyhességnek: ha a magyar kultúra történetében ennek hatását keressük, talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy Pató Pál úr (és Petőfi másik tunya figurája, „a magyar nemes”), Ady „ugara” és József Attila „népfi”-ja, ki „hol lehet altiszt, azt kutatja” – jelentős részben a hódoltság-kor örökségei.

Persze a hódításra sem csak a teljes behódolás az egyetlen válasz. A lápvidékekbe, hegyekbe menekülve – bár számkivetettként, bujdosóként, de – hosszú ideig kivonhatta magát a legyőzött is a hódítók hatóköréből. Ennek legizgalmasabb példáit is éppen Anatóliában láthatjuk. Kappadókia a kereszténység első századaiban a kereszténység szellemi központja volt. A negyedik században, amikor magának a Római Birodalomnak a központja is ide, Keletre tevődött át, a kereszténység államvallássá válása után Kappadókiában emelkedtek fel azok az egyházatyák, akik (többek között az akkor igen nagy hatású arianizmussal szemben) a későbbi kereszténység teológiai bástyáit megalapozták: Nagy Szent Vazul, Nazianzi Szent Gergely és Nűszai Szent Gergely. Egy ezredév múltán, a török hódítások idején az itteni keresztény közösségek a „föld alá szorultak”, s visszatérve az első századoknak az üldöztetések idején kialakított kazamata-életéhez, (illetve a később az askéta szerzetesek által itt, a „világtól” elvonulva létrehozott rejtkehelyek biztonságához), kereszténységüket őrizvén hosszú időn át a szó szoros értelmében „lemerülve” tűntek el a hódítók szeme elől. (Úgy mesélik, hogy a kazamatákban vált oly fontos háziállattá a galamb, mert a juhoknak, kecskéknek, tehéneknek mégiscsak legelni kellett, s ha kiterelték őket a sziklába vájt alagutakból, barlanglakásokból, a bujkáló közösség felfedeztetését kockáztatták; a galambok viszont akár az arra járó törökök szeme láttára röpködhetnek ki-be a számukra kialakított nyílásokon, hiszen lehettek volna vadgalambok is, tömeges jelenlétük nem utalt szükségképpen emberi háttérre). A törökök tudvalévőleg eltűrték a más vallású meghódoltakat, (ha legjelentősebb templomaikat iszlamizálták is, s ha a néhány évszázad alatt a keresztények többsége mégiscsak eltűnt, beolvadt is ezen a vidéken). S ha Kappadókia sziklavárosaiban a keresztény hit megőrzésének szimbólumát keressük, a lényegyet leginkább abban a lelki föld alá vonulásban láthatjuk, amellyel a Balkán vagy éppen Magyarország lakói is őrizték a maguk „görög” vagy „római” kereszténységét. És ez a lelki bujdosás, a hitek bensőben-őriztetése, az (idegen) hivatalos világ és a bensőséges saját világ éles elválásztása is jelentős részben a török korban gyökerezik.

A magyar történelem egyik paradoxona, hogy a bujdosó-sors nem érvén véget a „törökvilággal”, későbbi szabadságtörekvéseink elbukottjai igen gyakran éppen Törökországban találtak emigráns-oltalomra. A nyugatias („kancelláriai”) szervezethez végbevitt osztrák elnyomás elől az ellenlábás Kelet (hajdani) nagyhatalma ígért menedéket. A törökökhöz

menekültek hát nemcsak a két kurucfelkelés (Thököly és Rákóczi) vereséget szenvedett vezetői, de 1948/49 tábornokai: Ismail pasa, Kursid pasa, Murad pasa (azaz Kmety György, Guyon, Bem) – és egy időre maga Kossuth is. A történelem szokásos fintorainak egyike, hogy 1848 „internacionalista” forradalmárai egy igencsak maradi birodalom generálisaként fejezték be pályájukat. Sok választásuk nem volt. Rákóczi is, Kossuth is „vigyázó szemüket” ugyan Párizsra, Londonra vetették; a haladottabb államoktól reméltek az azokkal szemben inkább a „reakciót” képviselő Béccsel szemben segítséget; a fejlett Nyugathoz szerették volna emelni Magyarországot. Csak hogy Európa keleti fele akkor már egyértelműen a periféria-szerepre volt ítélve, a fejlett Nyugatnak nem az volt érdeke, hogy a magyarok, lengyelek, a balkáni népek „felemelkedjenek” Európa fejlettségi szintjére, netán csatlakozzanak a tőkeerős centrumországok klubjához (amelyre Magyarországon először a 16.-17. századi hajdú-kereskedelem és a fellendülő bányászat adott némi esélyt, olyan tőkefelhalmozó nagyurakkal, mint például a Fuggerekkel is rokonságba került Thurzó; a 19. század első felében pedig a gabonakonjunktúra). Nem, a Nyugatnak az volt az egyik érdeke, hogy Európa keleti fele olyan gazdasági-társadalmi helyzetben maradjon, amelyből nem saját gazdasági erő halmozódik fel, hanem ahonnan a többletek előbb a regionális centrumországhoz, Ausztriához, (a relatíve keleti német birodalomhoz, az Öster Reich-hez), onnan pedig a gazdaságilag fejlettebb centrumokhoz vándorolhatnak. Nem összeesküvés-elmélet ez, hanem az egyenlőtlen gazdasági fejlődés piaci (s ennek következtében világpolitikai) törvénye. Így aztán a felzárkózási kísérletek rendre elbuktak, s a vereséget szenvedetteknek maradt a „török menedék”. (Felvethető, hogy a kudarc, az esélyek elmúlása, a lemaradás inkább talán a rossz döntések következménye, ám eléggé különös, hogy egy régió országai mind folyton „rossz döntéseket” hoznak; s ráadásul ez nemcsak a kelet-európaiakra érvényes: a centrumhoz képest hasonló sorsra jutottak a fokról-fokra szintén a perifériára süllyedt dél-európai régió országai is).

A török szövetség (amivel az említettek közül igazából csak Thököly próbálkozott) nem volt megoldás: a reális élmény a magyar történelem legutóbbi négy-öt századában a két rossz közé vetettség, a „két pogány közt egy hazáért” küzdők kilátástalannak tűnő sorsa volt. S a sorozatos bukások mindenképpen kedveztek annak, hogy a magyarság jelentős részében is megerősödjék az „úgysem sikerül” fatalizmusa, a mindenkori pesszimizmus. Hanem azért, amióta Magyarországot nem a hódoltság defterdárjai járják, ez a sokat kárhozott „magyar pesszimizmus” sosem totális. (Mint ahogy talán nem volt akkor sem). Mihelyt a legkisebb esély is felcsillan az alávetett helyzetből való kiszakadásra, azonnal megjelennek a remény energiái is. (S amikor például – a diadalútnak azért nemigen nevezhető ezerkilencszáz-kilencvenes években – egy országos reprezentatív felmérés kérdései közül egy-kettő a nemzeti pesszimizmus/optimizmus jelenlétét szondázta, az derült ki, hogy a magyar lakosság a nemzet lehetőségeinek tekintetében valójában inkább optimistának, mint pesszimizmusnak nevezhető).

A társadalmelemzők az utóbbi évtizedekben szívesen használják az „útfüggőség” fogalmát: kétségtelen, hogy a múlt történelmi meghatározott pályákra lökik a gazdaságot, a társadalmi szerkezet alakulását, a mentalitást – s ha e pályák nem is megváltoztathatatlanok, de nehezen módosulnak. Kelet-, és Dél-Európa „elmaradásában” lényeges tényezőkként szokták emlegetni a tőkefelhalmozás, a polgárosulás gyengeségét, a szabadságok tartós korlátozottságát, az erős alattvalói-, és paternalista reflexeket, a kiterjedt korrupciót. Mindez igaz. És mindez olyasmiról, amihez a török Anatólia, Európa szélső „kelete” alkalmas szimbólumnak kínálkozik.

Hiszen mindaz, amiről mindeddig szó esett, azt a képet igazolja, amit „nyugat-keleti lejtő”-ként szoktak emlegetni. (Az „Észak-Dél” lejtő mellett). Minél keletebbre haladunk Európában, annál nagyobb az elmaradottság, annál alacsonyabb fokú a polgárosodottság, annál problematikusabbak a szabadságjogok, annál kisebb az egyének jelentősége, annál erősebb a paternalizmus és a korrupció. A Nyugathoz képesti elmaradottságunk kínjait mindig csitíthattuk azzal, hogy azért mi mégiscsak „középen” vagyunk, nem is kelet-, hanem közép-európaiak; a

Balkánhoz, az oroszokhoz, a törökökhöz viszonyítva mi vagyunk maga a Nyugat... És persze ez is igaz. Szűcs Jenő meggyőzően mutatta ki, hogy ez a lejtő még az országon belül is érvényesül, megkülönböztetve a nyugat-római birodalom hajdani területén, (s a török hódoltságából is nagyrészt kimaradva) mégis csak nyugatiasabb fejlődést bejárt Pannóniát a „Dunán inneni” (vagyis a római limesen kívül eső), a török által javarészt leigázott Hunniától. Győr-Sopron, Vas, Veszprém megyét Borsod-Abaújtól, Szabolcs-Szatmártól, Békéstől. S a Nyugat-Kelet viszonyításban még a kereszténység első nagy szkizmájának hatása is kimutatható. Szűcs Jenő szellemesen érzékelteti a cezaropapizmusával sokkal despotikusabb keleti ortodoxia és a nyugati kereszténység (s mögötte a „nyugati” és „keleti” feudalizmus) különbségét azzal, hogy míg Nyugaton mind a hűbéresküt tévő lovag, mind a templomi hívő csak féltérdre, vagy legfeljebb térdre ereszkedik, (vagyis a legfőbb hatalommal szemben is van méltósága, autonómiája, s ezzel együtt járó jogai, még az ellenállás jogát is beleértve); Keleten arca kell borulni a legfőbb hatalom előtt. Igen, a nyugat-keleti lejtő léte szinte evidencia.

Ám az evidenciákban valami mindig sántít. És az alábbiakban legalább két vonatkozásban meg is kérdőjeleznénk ezt az evidenciát.

1. Vajon a Nyugat és Kelet valóban két külön világ-e, vagy igazából egyetlen viszonyrendszer pólusai, s ha így van, mit ad ez hozzá a Kelet és Nyugat közti nyilvánvaló különbségek értelmezéséhez? 2. A lejtő minden vonatkozásban lejtő-e, s ha nem, mi következik ebből?

Előbb azonban tovább kell pontosítani a „kelet” fogalmát. Szűcs Jenő imént idézett gondolatában a keleti kereszténységről van szó, (amelynek hatalmi központja az orosz birodalom). Amikor a Nyugat keleti ellenpontjáról beszélünk, hol a törököket, hol az oroszokat említjük: egybefogható ez a két, nyilvánvalóan különböző civilizáció? Természetesen nem. De bizonyos szempontból mégis. A két, nagyjából egy időben kialakult nagyhatalom – mihelyt találkoztak egymással – a természetes ellenségesség viszonyába léptek, már csak a vallási ellentét miatt is. Ez az ellenségesség a kölcsönös lenézés (és a kevésbé nyíltan vállalt) kölcsönös tisztelet ambivalens érzéseit alakította ki köztük, (ami mai politikai-katonai összekocanásaikban és kibéküléseikben is érzékelhető). A kereszténységet Bizáncból kapó oroszok számára Bizánc (Konstantinápoly, Isztambul) mindig is megmaradt „Cárgrádnak”, s annak bukásával egyrészt a helyébe szerettek volna lépni (a „harmadik Róma” koncepció: a centrum áttolódását a Róma-Bizánc– Moszkva sorra képzelő birodalmi ambíciók jegyében); másrészt időről-időre „fel szeretnék volna szabadítani” Konstantin császár városát a muszlimok uralma alól. (Miként persze a törökök is próbálkoztak azzal, hogy birodalmukat és ezzel az iszlám hatókörét Ukrajna irányába növeljék). Nem véletlen azonban, hogy a világszínvonalra emelkedett tizenkilencedik századi orosz irodalom olymódon hat a török kultúrában, hogy például a fent emlegetett Nobel-díjas Pamuk nem úgy tekinti példájának, mint mondjuk a francia irodalmat, melynek alakjait az ő „nyugatosodni vágyó” hősei utánozzák, hanem úgy, mint aminek világában: alakjaiban, viszonyaiban, (és éppen a Nyugathoz való viszonyában is) a maga török világára ismer. Mert a Nyugathoz való viszonyban – bár természetesen jelentősek az eltérések – a két keleti nagyhatalmi kultúra voltaképpen egy oldalon áll. Igaz, az oroszok – éppen kereszténységük folytán – szervezettebb részei lettek Európának, mint a törökök. Beléptek a napóleoni háborúba, az Antantba, a Hitler-elleni szövetségbe. Szakítani próbáltak „keleti” hagyományaikkal, Péter európaias Oroszországot akart építeni. Levágatta a bojárok szakállát... De ugyanezt tette – igaz, kétszáz évvel később – Kemál Atatürk is. Az oroszok több ízben is kísérletet tettek, hogy belépjenek a NATO-ba, az Egyesült Európába; a törökök a NATO-ba be is léptek, s bekívánkoztak az EU-ba is. Az EU azonban – védve a maga pozícióit – egyiküket sem vette fel. Igen, az oroszok előbb, s némileg eredményesebben is közeledtek a Nyugathoz, de azért ők sem érkeztek meg hozzá. A nyújtózkodó, nyúló török időnek megfelel az orosz „сеїчае”, az a „mindjárt!”, ami bármennyi időt jelenthet. A török szultán despotizmusának az orosz cárok

despotizmusa (természetesen a sztálinokat is beleértve). Amikor Ptusko, ez a különös filmrendező, aki az ötvenes években fantasy-filmeket készített, s megcsinálta az orosz mitológiai alakról, Ilja Muromecről „A fejedelem bajnoká”-t, filmjében a tatár kán, ha magaslatra akar hágni, emberek tömege borul a lába elé, s ő az élő emberhegy tetejére sétál fel. Ptusko ezt a jelképes jelenetet elfogadtathatta a filmbizottsággal úgy, hogy ez a fasiszta embertelenség, a gonosz ellenség szimbóluma, ám elkerülhetetlen volt, hogy a korabeli néző az embermilliókat tárgyá lefokozó és feláldozó Sztálint is lássa benne. Mint ahogy az egész orosz kultúra (különösen a politikai és államszervezeti kultúra) mélyén az elemzők mindig megpillantják a tatár adóbirodalmat, amelynek az oroszok több mint kétszáz éven át voltak alávetettjei. Péter modernizációja ezt a keleti despotizmust csak annyiban nyugatosította, hogy a nyugatra hasonlító hivatali bürokráciát épített ki hozzá, de – mint fentebb éreztettük – a bürokratikus szervezet a törököknél is mindenre kiterjedően működik. Az orosz, miközben a bensővé vált keleti kereszténység jelentős részben irgalmas és erkölcsi késztetésektől vívódó lelkű néppé tette, amint egyenruhát ölt, amint katona vagy hivatalnok lesz, épp oly kegyetlen, vad, embertelen sereget képes alkotni, mint a törököké vagy a tatároké. Persze mindig vannak olyanok is, akik a legelvadultabb viszonyok között is mély emberségre képesek – de ez is érvényes nemcsak az oroszokra, hanem a törökökre is. Mindkét kultúra értelmiségije öngyötrőek, kisebbségi érzésektől és reformeri ambícióktól gyötörtek; a tizenkilencedik században – miután a kapitalizmus világgazdasággá szerveződött – mindkét országban megjelent és (legalábbis akkor még) mindkét helyen gyenge maradt a vállalkozó polgárság. Mindkét kultúrában nagyon nagy ereje van a szokások nyomásának, s kicsiny hatása az egyénnek; mindkét kultúrában rendszertől függetlenül az aktuális „cárok” illetve „szultánok” körül rendre újatermelődik a pöffeszkedő bojárak illetve pasák rétege, s azok messze-messze szakadnak a tömegektől. Persze, amennyiben létezik a nyugat-keleti lejtő, a törökök e lejtőn kicsit talán mégis lejjebb foglalnak helyet; mint ahogy később kezdtek modernizációs reformjaikba, a vallás különbözősége miatt is hátrébb vannak a női emancipációban, a huszadik századi történelem eltérése miatt is hátrébb vannak az alsó rétegek emancipációjában, és a tudományos és művészeti fejlődésben is. Mindezt nagyjából tudjuk. De ritkán merül fel az a kérdés, amit az úgynevezett „világrendszer”-iskola történészei felvetettek, (s amit nekünk is fel kell vetni, akár az orosz, akár a török „keletről” gondolkodunk): miért nem lesznek, miért nem lettek mindmáig ezek a civilizációk igazán nyugati típusúakká?

Bennünket persze ez a kérdés is elsősorban magyarként érdekel. Mi ugyan – valóban közepén levőként – ugyan nem minősülhetünk az oroszokhoz vagy a törökökhöz hasonló mértékben „keletinek”, de azért az sem véletlen, hogy Nyugatról nézve mégiscsak valamiféle „ossie”-k vagyunk mi is. Egy kulturális antropológus tanítványunk baráti viszonyba keveredvén egy roma asszonnyal, kíváncsian megkérdezte vendéglátóját, miben tudná összefoglalni a „romák” és a „magyarok” különbségét. A cigányasszony rövid gondolkodás után rávágta: „ti órára éltek”; s ez bizony azt jelentette: az ő szemszögéből nézve meg éppenséggel a Nyugathoz tartozunk. A haszonelv és a bürokrácia racionálisan szervezett, ipari jellegű nyugati társadalmához. Akkor mi hiányzik mégis?

A haszonelv és a bürokratikus szervezethez ma már szinte mindenütt érvényesül a világon. A média, a világháló ugyanazokat a divatokat, ugyanazokat a mémeket, ugyanazokat a gondolatokat szórja szét a Föld szinte valamennyi országában. A totális globalizáció, úgy látszik, elkerülhetetlen. Lehet, hogy így is lesz, lehet, hogy nem. Ma még mindenesetre van Kelet és van Nyugat. (És elválik, még inkább elválik a globális Észak és globális Dél is).

Egyelőre az a tapasztalat, hogy bár a Kelet (s még inkább a Közép) évszázadok óta hasonul (vagy legalább is azt gondolja, hogy hasonul) a Nyugathoz, akárhogy próbálja ezt: lelkes majmolással vagy éppen (különutas) „lekapcsolódással”, a piac szabadjára engedésével, a határok megnyitásával vagy „reformdiktatúrával”, „felülről”, erőszakosan kikényszerítve, vagy forradalmakon keresztül, katonák vezérletével vagy eszmei fundamentalizmussal, a gazdaság

„modernizációjával” vagy a „kultúra” fellendítésével, elitelvűen vagy egalitáriusan – a különbség valahogy mégis mindig megmarad.

Meglehet, hogy maga a Nyugathoz viszonyítás a zsákutca...

Amikor a mai világcentrumokban elkezdett kialakulni a kapitalizmus, az új társadalom képviselői nem utánoztak másokat, csak a saját társadalmukban igyekeztek minél jobb pozícióra szert tenni, majd miután ezt elérték, továbbra is a saját társadalmukat igyekeztek mindinkább a maguk érdekei szerint átalakítani. A nyugati rendi társadalmakban, ahol a rendek nemcsak az uralkodó alávetettjei, hanem némileg ellensúlyai is voltak, a „harmadik rend”-dé szerveződve fejlődött a polgárság: Keleten ez nem volt így, de az iszlám országokban a Bazár így is befolyásos tényezővé vált, s az orosz kereskedőréteg egyes tagjai is, nagy vagyonukkal a legfelsőbb társadalmi rétegbe emelkedtek, (mint ahogy ez volt kezdetben a nyugati tőkefelhalmozók karriercélja is). Abban sem volt különbség, hogy a tőkefelhalmozás más társadalmi csoportok elszegényítésén, illetve nemzetközi viszonylatban a fejlettségi különbségek előnszerzésre használásán alapult. Mindezen közben azonban (számos kedvező tényező egybeesése folytán) dinamizmusbeli különbség alakult ki a Nyugat és a Kelet országai között, s ennek talán két legfontosabb eleme, motorja a nyugati kultúrában mind hangsúlyosabbá váló individualizmus, illetve – az iparosítás segítségével – a saját társadalom gazdasági dinamizálása volt. A nyugati társadalmak nem követték másokat, hanem saját társadalmi alapjaikat formálták át. Úgy tűnik, ez a modern, azaz kapitalista felemelkedés igazán sikeres útja. Csakhogy miután megjelent a kapitalista társadalmak első csoportja, a tőkeáramlás törvényei szerint ez már azonnal viszonyítási alappá vált: gazdasági fejlettsége leértékelte a többit. És a fokozatosan kialakuló világgazdaságban ez így is maradt. Egyes társadalmaknak sikerülhetett csatlakozni ehhez a centrumhoz, (sőt, a centrumon belül is mindig volt mozgás, változtak a domináns szerepet betöltők), de a perifériák azért perifériák, azért kényszerülnek rá arra, hogy magukat a centrumhoz viszonyítsák, mert a centrum viszonylik hozzájuk, a világgazdasági folyamatokban különböző módszerekkel magához szíva a perifériák gazdasági teljesítményének jelentős részét is.

Vagyis a válasz a korábban feltett egyik kérdésre az, hogy a Nyugat és Kelet (az Észak és Dél) nem külön világok, hanem egyetlen viszonyrendszer pólusai. A viszony pedig meghatározza a pólusok jellegét. Amikor a mai centrum nyugati országokban a polgárság szembekerült az addigi feudális uralkodóréteggel, megfordította a közöttük lévő viszonyt. Míg a feudális rendben a közember (függetlenül attól, hogy mennyi pénze van), egyértelmű függésben van az „úrtól”, a feudális rend válságkorszakában ez megfordul, az eladósodó nemes, arisztokrata, uralkodó kezd függeni hitelezőjétől. És ebből következik a korábbi uralkodó csoportok dekadenciája. Az újfajta függésviszony (s az ezt meghatározó tőkés viszonyulásmód, mint új szempontok szerint minősítő erő) teszi az arisztokratát társadalmi szempontból haszontalanná, „élősdívé”, jogaival visszaélővé, félresöpörhetően feleslegessé s egyúttal zsarnokivá, vagyis a jogos társadalmi forradalmat kiváltó „reakciós” szereplővé. S a nemzetek-társadalmak közötti viszonyban ugyanígy lesz a „Kelet” (és a „Dél”) irracionális, „reakciós” és minden egyéb negativitással is felruházható, mert egyrészt leszakadása által az elmaradottság jelképe lesz, másrészt, a tőke kisebb szerepe folytán akadályokat is jelent a tőke szabad áramlása szempontjából, tehát „zsarnoki” vonásai mindinkább hangsúlyt kapnak. E minősítések sosem alaptalanok, az „elmaradottság”, a „reakciós” és „zsarnoki” jelleg tények, de az már a tőkés világregd kialakulásának és abban centrum és periféria egyenlőtlen lehetőségeinek következménye is, hogy ezek a vonások a periféria társadalmakban eluralkodnak a minden társadalomban adott pozitív energiák kárára. (Arról most ne beszéljünk, hogy a minősítés mennyire igazodik a centrum érdekeihez, vagyis hogy a centrum csak akkor „támadja” a periféria társadalmainak elmaradottságát, „reakciósságát”, despotizmusát, amikor ezek az ő haszonszerzését is akadályozzák; amikor hozzájárulnak a haszon biztosításához, centrumba-

áramlásához, akkor elmaradottságukat, „reakciósságukat”, despotizmusukat a centrum nemigen tematizálja).

A világgazdaság kialakulása persze azzal is jár, hogy a szabad tőkeáramlás érdekében a centrum érdekelt a perifériák (viszonylagos) modernizálásában, társadalmiakra a centrubeliekhez hasonló irányba változtatásában. Ezért sokan úgy vélik, a jelenlegi világrend a perifériának is érdeke, mert a centrum a perifériát is húzza magával. Ha most eltekintünk attól, hogy a statisztikák szerint a centrum és periféria közötti különbségek az elmúlt évszázadokban nem csökkentek, sőt, inkább növekedtek, vagyis ez a „magával húzás” eléggé kérdéses, az is látható, hogy a centrum és periféria viszonyában többé-kevésbé a modern kor gyarmatainak illetve a monokultúrássá tett dél-amerikai banán-köztársaságoknak a sorsa ismétlődik. Igen, van fejlődés – leginkább a (fő) városokban, amelyek a tőkekiszívás állomásai, s ezért fontosak a centrumok szempontjából, miként a vasútvonalak és egyéb szállítási útvonalak is – de közben a többi terület lemarad, növekszik a belső egyenlőtlenség, s legfőképpen az adott gazdaság belső szerves rendszere sorvad. Ez történt Magyarországon is a kiegyezés korszakában, ami ugyan példája annak is, hogy ezen a módon valószínű fejlődés (polgárosodás, modernizáció) is lehetséges, (legalábbis viszonylagosan); de ugyanakkor példája annak is, hogy a szerves belső fejlődés helyett (amilyenre Magyarországon a reformkor adta a legjobb példát), miként alapszik a periféria maximálisan lehetséges fejlődése, modernizációja – szinte mindenütt -- a centrumtőkét kiszolgáló, úgynevezett „komprádor” burzsoázia és a végső soron a haszon kiszivattyúzását adminisztráló hivatalnokréteg felemelkedésén.

A „szinte mindenütt” azt jelenti, hogy vannak kivételek. Amikor egy periférikus társadalom – erős protekcionizmussal védve saját gazdaságát – képessé válik a szerves fejlődésre, vagy amikor olyan jelentős haszonforrássá válik a centrum számára, hogy ebből maga is tud érdemben profitálni, az adott világrendben is lehetséges a felzárkózás. Ehhez persze szükséges az adott társadalom elitjének okos és éber politikája is (hiszen ha önvédelmi reflexei gyengülnek, a verseny logikája szerint nemigen hagyják konkurenciáikat erősödni).

A periféria társadalmainak többsége azonban az egyenlőtlen viszony meghatározottja. És minél inkább próbál alkalmazkodni a centrumokhoz, annál szegényesebben szembesül a hátrányaival. A lemaradás nyomasztó tudata rátelepszik a képzetekre, és bár sok esetben objektíve nem is feltétlenül rossz körülményekről van szó, maga a centrumoktól való különbség dominálja a közérzetet, és vezet olykor „az itt nem lehet élni!” elkeseredéshez. Egészen általános a periférián, hogy a „nyugatos”, vagyis a centrumokat követni kívánó, azokhoz „felemelkedni” vágyó értelmiségi elitek, (s velük a társadalom egy része) a saját társadalmat (a fentebb említetteknek megfelelően) kétségbeesetten elmaradottnak, „reakciónak”, despotikusnak és korruptnak látják. S nem veszik észre, hogy e társadalmak az adott világrendben (tehát ha valamilyen módon nem tudják függetleníteni magukat az uralkodó felállástól), akkor sem lehetnének nagyon mások, ha egyes irányítói nem lennének érdekeltek az elmaradottságban, reakciósságban, despotizmusban és korruptióban. (Persze sokszor nagyon is érdekeltek). Nem lehetnének nagyon mások, mert e szerepeket maga az egyenlőtlen viszony is újratermeli. Mivel a tőkeáramlás a centrum felé irányul, tőkét felhalmozni nem nagyon lehet ugyanazon a módon, ahogy a centrumokban történik; csak úgy, hogy valamiképpen megcsapolják a kifelé áramlatot hasznot. Vagy úgy, hogy ezt jutalmul hűséges végrehajtóként a centrumtól kapják, vagy úgy, hogy öntevékenyen megcsapolják az állam költségeire „benn maradó” vagyont. (Az ilyen korrupció pártoktól, politikai színezettől lényegében függetlenül eléggé általános a periférián). Az államtól egyébként a centrumokban is szereznek (nem is csekély) előnyöket a tőkebirtokosok, vagyis a korrupció ott is a mechanizmus része, csak kevésbé feltűnő, mert egyrészt kevésbé alapul személyes kapcsolatokon, (bár sokszor éppen azokon is alapul), másrészt leplezésében elmarasztalásában „csak” a konkurencia, és a közvetlen kárvallottak érdekeltek, nem a rendszer egésze. (A rendszer egészének a korrupciót – mint a haszonszerzés „alacsonyabb rendű”

formáját – a periférián érdeke leginkább észlelni, és támadni, pontosabban – mint említettük – azokon a perifériákon, ahol a helyi „emelkedőkkel” szemben erősíteni akarják a centrum pozícióit). A perifériákon a „feudális jellegű” személyes kapcsolatok egyrészt azért erősebbek és láthatóbbak, mert a kapitalista világrend a centrumokban sokkal személytelenebb mechanizmusokat hozott létre, amelyek intézményrendszerében ugyanazok a tőkeátcsoportosítások törvényes tranzakcióknak tűnnek, másrészt azért, mert itt, a perifériákon még jobban megmaradtak azok a személyközi kapcsolatok, amelyeken a prekapitalista társadalmak működése zajlott, s míg a centrum ezeket a személyközi kapcsolatokat, az ezeken keresztüli haszonszerzést (legalábbis formálisan) illegitimnek tekinti, a perifériákon a haszonhoz jutásnak ez az útja sokkal inkább rendelkezésre áll, mint például a munkaerő olyan kizsákmányolása, amely eleget juttat ahhoz a kizsákmányoltaknak, hogy beletörődjenek helyzetükbe, (ahogy a centrumokban történik), vagy az a lehetőség, hogy a náluk fejletlenebbel való érintkezésben tegyenek szert a fejlettség előnyeiből származó extraprofitra (amivel szintén a centrumok élhetnek). Mindezzel természetesen nem lehet felmenteni a perifériákon tapasztalható sokszor vérlázító korrupciót, nepotizmust, amelyeknek egyébként természetesen más okai/összetevői is vannak, viszont érdemes figyelembe venni, hogy a centrumok haszonszerzése semmivel sem kevésbé vérlázító, csak szofisztikáltabb.

Ugyanez mondható el a despotizmusról is. A centrumok ugyanolyan erőszakosan (és ugyanolyan zsarnokian) letörik az érdekeiket veszélyeztetők ellenállását, mint a perifériák despotái. De a nyugati centrumokban ez a despotizmus is jobban el van rejtve. Kétségkívül kialakultak ellensúlyai, fékezői is, (amilyen Keleten hiányoznak). Ezek miatt a hatalmat sokkal kifinomultabb módszerekkel tartják meg és váltják le: maga a pluralista politikai rendszer is e kifinomultabb módszerek egyike. A pártok cseréjével egyrészt valóban korrigálhatók egy-egy éra egyoldalúságai, (ez sokkal hatékonyabb is, mint a monolit rendszerek rigiditása); másrészt azt a látszatot kelti, mintha lényegileg különböző erők váltanak egymást, erről viszont nincsen szó, a rendszer lényegét, az alapvető haszon-áramoltató mechanizmust a váltások érintetlenül hagyják. (A váltásokkal a rendszer egészének embertelensége, igazságtalansága részrendszerekre hárítható. Amikor diktatórikus módszerekkel biztosítják a tőkefelhalmozást, ez nem a rendszer önfenntartása – mondhatják –, hanem „csak egyes diktátorok, radikális pártok szélsőségsége”; amikor romlik az életszínvonal, ez nem a rendszer szükségyszerű válságaiból fakad, hanem mondjuk „az etatista szociáldemokraták rossz gazdálkodásának a következménye”, és így tovább). Mert erős, szerteágazó és persze a perifériákon tapasztalhatóan sokkal kifinomultabb a centrumokban a manipuláció is, amellyel az „ez a létező, sőt, a lehetséges rendszerek legjobbika” hiedelmét fenntartják. E manipuláció része a perifériális társadalmak kriminalizálása is, különösen, ha azok diktatúrái a helyi társadalom felzárkóztatására törekszenek: a protekcionista politikát a diktatúrák a maguk erőszakos módszereivel hatékonyabban követhetik, mint a liberális demokráciák, amelyek a piac szabaddá tételével óhatatlanul az erősebbeket, -- tehát a centrum-periféria viszonyban a centrumot -- hozzák domináns helyzetbe.

Más szóval: a Kelet, mint periféria korrupciója, despotizmusa, elmaradottsága és a Nyugat, mint centrum szupremáciája szorosan összefügg: csak együtt szüntethető meg.

A centrumok propagandájának akkor lenne igaza, ha az adott rendszeren belül a periféria számára általánosan lehetséges lenne a felemelkedés, a különbségek csökkentése. (Most arról ne beszéljünk, hogy a kapitalista rendszer ettől függetlenül is végveszélybe sodorja az emberiséget –a kétségtelen dinamikus technikai-tudományos fejlődés melletti – környezetpusztításával, a társadalmak belső összetartó erőinek szétrombolásával, az emberi képességek egyoldalúvá tételével, az emberi energiák elherdálásával, a haszon érdekében folytatott háborúkkal és egyéb tömegmészárlásokkal. Merthogy a társadalom és gazdaság egészének a haszonelv szerinti megszervezése, ami a kapitalizmus lényege, –s amiben a kapitalista társadalom több száz éve alatt végbement hatalmas változások ellenére nincs lényegi

változás – szükségképpen vezet ezekhez a következményekhez). A kérdés tehát az, lehetséges-e a perifériák felzárkózása, vagy illúzió?

Egy nagyrészt feledésbe merült hagyomány mindenesetre figyelemre érdemes. A centrum és periféria viszonya adott, ez a viszony objektíve megszabja a periféria lehetőségeit, de a perifériának szubjektíve nem muszáj a centrumhoz viszonyítania magát. A perifériák számára lehetséges stratégiák között mindenesetre megfontolandó az Árpádok azon következetesen követett külpolitikája, amely szerint Európába érkezvén mindig a második legerősebb hatalom szövetségét keresték. A legerősebbhez ugyanis – s ez nem csak a globalizált világtársadalomban érvényes – csak annak kiszolgáltatott-alárendelt vazallusaként lehet csatlakozni, a második legerősebbnek erősítő szövetségesre van szüksége. Éppen ezzel a stratégiával (a szabad választás, szabad, független mozgástér stratégiájával) sikerült az Árpádoknak néhány évszázad alatt a közben letelepedett, s mindinkább földművelővé vált népük országát európai középhatalommá erősíteniük.

Mohács után azonban éppen ez a szuverén mozgástér veszett el, miután az ország szétesett és részei a két birodalom alárendeltségébe kerültek. Ez alakította ki a vazallushelyzetnek még a huszadik századi magyar politikai kultúrát is meghatározó rossz stratégiáját. (És persze a nemzeti kultúra alapjainak megfelelő – újra és újra elfojtott és újra és újra kitörő - lázongást ez ellen). A magyar politika csak akkor tudott akárcsak viszonylagos sikereket elérni, amikor sikerült legalább ki-kinyúlania (Kállay-kettős, „balra indexelj, jobbra kanyarodj”) az egyértelmű vazallushelyzetből.

A tetszetős Kelet—Nyugat viszonyítás bővületében azt kell látnunk, hogy amikor a Nyugat uralkodik egy köztes területen, az mindig a Kelet felé löki, amikor a Kelet, az mindig erősíti a Nyugat vonzását. Mivel a kultúra viszonyfogalom, s a kultúrák szükségképpen egymás tükrében szemlélik magukat, – Nyugatról nézvést Kelet, ami Keletről Nyugat –; így minél inkább „nyugati” próbál lenni egy köztes helyzetű ország, annál inkább fontos kell legyen számára a Kelethez való viszonyulása (is): nem, semmiképpen sem a csatlakozás, hanem a kapcsolatépítés a Kelethez. De mindebben valójában nem a keletiség és nyugatiság, nem a valahová való tartozás, hanem ennek ellenkezője, az autonóm viszonyulás a lényeg.

Anatólia rendkívül változatos. Alapvetően hegyvidék, de virágzó völgyek, bukolikus tájak, meghitt tavak tagolják, tengerpartjai pedig felérnek Európa híres tengerpartjaival. Itt megtehető, hogy az ember az európai tél idején megmártózik a langyos tengerben, majd autóba, buszra ülve egy-két óra alatt feljut valamelyik hágóra, ahol sűrű havazásba kerül. A tengerpart vonzerejét a török állam igyekszik maximálisan kihasználni. A turizmus végtére is sokat tud lendíteni egy gazdaságon. Elképesztő mennyiségű szálloda sorakozik a tengerpartokon, s bár teljes kihasználásuk természetesen nyáron jellemző, de jó néhányat üzemben tartanak egész évben. Hogy ezt megtehessék, állami támogatást nyújtanak, így a „telelés” a turistának viszonylag olcsó (legalábbis így volt a huszonegyedik század első és második évtizedében); a téli törökországi programokra befizetőknél állítólag az utaknak egyharmad részét kell csak kifizetniük, egy másik egyharmadát az állam állja, a harmadik részt pedig azok a kereskedők, akiknek ékszer-, szőnyeg-, fazekas-, és bőr-üzletei kötelező látogatási célként szerepelnek, s így nekik sem kell a holt szezon hátrányait teljes mértékben elszenvedniük. A turizmus vonzereje amúgy többféle. Vonzó lehet a magas státuszú környezetbe jutás, mint például a svájci, ausztriai síelés, a New York-i, párizsi, londoni városlátogatás; a híres történelmi emlékek, művészeti kincsek felkeresése; és még az alacsonyabb státuszú környezet is, ha eléggé „egzotikus”, izgalmasan eltérő a megszokottól (és közben nem túlságosan veszélyes). A törökök mindezt a vonzerőt igyekeznek kihasználni. A magas státuszú környezetet tömegesen biztosítják a kelet-európai, ázsiai és a kispénzű nyugat-európai, amerikai vendégek számára (is), azáltal, hogy négy-ötcsillagos szállodákat tesznek hozzáférhetővé a számukra, uszodával, szaunával, masszázssal, all

inclusive ellátással, a díszkelkáposzta-ágyásokból szóló halk gépzenével, az épületek közti fedett utakkal, (hogy véletlenül se ázzanak meg az itt egyébként nem túlságosan gyakori esőben), és így tovább. Az all inclusive ellátással biztosított korlátlan evéssel-ivással, a személyzet általi kiszolgálással a centrumok és a perifériák (legalább minimálisan) fizetőképes lakói is (legalább néhány napra-hétre) átérezhetik a centrum-periféria viszony egyenlőtlenségének a centrum oldalán lecsapódó előnyeit, egy kicsit részeseülhetnek a világ gazdag kisebbségének gazdagság-élményében és a (hedonista) dőzsölés élvezeteiben. Ugyanezt biztosítja az is, hogy a kötelezően meglátogatott üzletekben, amelyek jelentős részben gazdagság-szimbólumokat árusítanak, milliós értékű szőrmék, aranyékszerek, szőnyegek szomszédságában vásárolhatják ezek szerényebb áru „kistestvéreit”. A törökök Németországba került sokasága az alacsonyabb státuszú, kiszolgáló jellegű munka felvállalásával tudott megélhetést teremteni a maga számára. Ezt a kiszolgáló szerepet vállalja fel nagyban, a centrum-periféria viszonylatban turisztikai iparával Törökország. Ha a centrum-periféria viszonyban a perifériára soroltok minket – üzenik a centrumoknak – az alávetett, egzotikus „harmadik világba”, akkor mi a magunk módján fogjuk eljátszani a ránk osztott szerepet. Kiszolgálunk benneteket, kiszolgáljuk még a ti „kultúrfőlény”-önélégültségeket is, csak hogy mindezt a magunk hasznára próbáljuk fordítani, s ezzel talán éppen a viszony lényege, a különbség csökkenthető.

Ez a pragmatikus stratégia persze számos erkölcsi problémával terhes. Erkölcsi probléma az is, hogy lehet-e az önérték sérelme nélkül elvállalni a kiszolgáló szerepet (amely akkor is alávetettséget jelent, ha nem szolgátság, hanem önként vállalt és megfizetett munkaviszony van mögötte). Erkölcsi problémát jelent az euro-amerikai fogyasztói társadalom értékei szerinti élet rendszeres jelenléte (és óhatatlan térhódítása) egy olyan országban, amelyben nagyon sokan ragaszkodnak az iszlám ettől igencsak eltérő erkölcsi rendjéhez. Ez egyfelől a fogyasztói értékek behatolásához, a hagyományos értékrend és a hagyományos közösségek fellazulásához, és sok esetben erkölcsi bizonytalansághoz, anómiához vezethet. Másfelől felkelti (és a jogos felháborodás étoszával és pátozával ruházza fel) az ellenérzéseket, a fundamentalista indulatokat. Mindez nemcsak az iszlám társadalmakban történhet így. Ugyanezek az erkölcsi problémák felmerülnek a hagyományos keresztény értékrendnek és a keleti (és déli) társadalmak hagyományos közösségeinek a centrumokból terjedő fogyasztói értékekkel, „dekadens” életmodellekkel való találkozásában is.

A periféria társadalmában a legtöbb kérdésben, amelynek erkölcsi vonzata van, igen gyakran úgy tűnik, hogy csak két rossz végtel közöl lehet választani. A viták szélsőségesen elfajulnak, az álláspontok bemerevednek, a közbülső álláspontokat mindkét irányból bekebelezik, és kizárják a szemléleti különbségek ütközésének értelmes lefolyását: a másik (rész)igazságainak megértését, és az eltérő álláspontok jó szintéziseinek létrehozását. Kizárják, mert az egymással szembekerülő nézőpontok: a centrum érdekei szerint való döntések, és a periféria érdekeit védő lépések maguk is egymást kizáró alternatívákként („labanc” és „kuruc” álláspontokként) jelennek meg; (mivel eltérő erkölcsi választás az, hogy a saját világ felemelkedését önállórendelő alkalmazkodással vagy szembefordulással próbálják meg érvényesíteni). És kizárják egymást az ütköző szélsőségek alapvetően azért, mert a periférikus alávetettség megtöri a szerves fejlődést, márpedig csak a belső szerves fejlődésben, különböző belső törekvések viszonyában szintetizálódhatnak, épülhetnek egységes társadalommá és gazdasággá az álláspontok; kívülről dominált gazdasági és társadalmi folyamatok esetén a viszony a külső érdekek és a belső érdekek között antagonisztikussá válik, mert nem mindegyik fél egyaránt érdekelt a szintézisben. (A külső érdek, a centrum képviselője az esetek nagy részében nincs kompromisszumra kényszerítve). Az emberek nagy részét pedig megtéveszti az ütköző érdekek „erkölcsi kérdéssé” transzformálása, s így a haladásért, szabadságért küzdő „nyugatosok” gyakorta nem is veszik észre, hogy küzdelmükkel sok esetben egyúttal a centrumok érdekeinek szabadabb érvényesülését (s ezzel az elmaradottság és közvetve éppen a zsarnokság, a korrupció konzerválódását) segítik elő.

A követő, utánzó stratégia sikertelensége, illetve a centrumból való kirekesztettség érzése azután „helyzetbe hozza” azok álláspontját, akik a felcsatlakozás helyett a „lecsatlakozás” útját választanák. Miután Törökország megpróbálkozott az EU-ba való belépéssel, és az EU olyan feltételeket támasztott, amelyeknek az erősen autokratikus török rezsim nem is nagyon tudott, de nem is igazán akart megfelelni, felerősödött a sértett önérzet hangja, a „ne fuss olyan kocsni után, amelyik nem vesz föl”. Török útjaink első időszakában a helyi idegenvezetők még csak a török állam és kultúra kiválóságát hangsúlyozták, és rendkívül előzékenyek igyekeztek lenni. A tízes évek elejétől érezhető volt egy határozott fordulat: egyre inkább a Nyugattal szembeni erkölcsi fölény hangoztatása kapott hangsúlyt, és az, hogy Törökországnak igazából nincs szüksége a Nyugatra; az idelátogató vendégek legyenek megtisztelve, hogy Törökország fogadja őket. Bár ezt a fordulatot jellemezhetjük a „savanyú a szőlő” parabolájával, a Nyugat által többek között Kelet-Európával szemben is hangoztatott „kulturúfölény”, a lekezelő, kioktató attitűd, a gazdag munkáltatók szokásos érvelése: „mi adunk nektek kenyeret” – mindez jogos indulatokat generál, és ha a Törökország demokratikus jellegét megkérdőjelezőknek igazuk is van, az is jogos, hogy a törökök nem tartják magukat alábbvalónak a nyugatiaknál.

A nemzeti öntudat nem ördögtől való. Természetes dolog a saját kultúra, a nyelv és az egy nyelven beszélő, közös kultúrájú emberek közössége, mint az identitás igen lényeges összetevője. Ha egy népet a maga nemzeti identitásában aláztak meg (levették, megszállták, alacsonyabb rendűnek nyilvánították), akkor ez hosszabb távú történelmi következményekkel jár. Aki csodálkozik azon, hogy például Magyarországon (de az egész volt szovjet övezetben) erős a nemzeti érzés szerepe a politikai választásokban, az nem számol azzal, hogy a nemzeti identitás több évtizedes elfojtása (ráadásul egy olyan történelemmel a háttérben, amely sorozatos vereségek, idegen megszállások, levert szabadságharcok és forradalmak, területcsonkítások története) nemcsak „múlt idő”, hanem az emberek nagy részének személyiségét, lelkiállapotát is formáló tényező. Elégtételt kapó, helyreállított önérzet, szabadon és bárkivel egyenrangúként megélhető identitás nélkül nem lehet lelki egészségben élni. A kelet-európai országokban egyszerűen szükség van a nemzeti identitás és önérzet helyreállítására, és aki ennek jelentőségét lebecsüli, az hosszú távon, történelmi hatásában sem lehet eredményes.

„Igen ám”, – mondhatják azok, akik nem ilyen forgatókönyvben gondolkodnak – „de a nemzeti identitás erősítése magában hordja a nacionalizmus veszélyeit is”. Arra az ellenvetésre, hogy különbséget kell tennünk a kis népek kultúrávédő nemzeti elkötelezettsége és a nagy népek mások leigázására törvő hódító nacionalizmusa között, azt válaszolhatják, hogy „de ez könnyen átcsapathat egymásba”. Ami védekező, jogos hazafiságnak indul, megerősödven átválthat mások lenézésébe, hódító igényekbe, sovinizmusba, rasszizmusba. Ebben is van igazság. A megalázott, magát védő Németországban csírázott ki az agresszív nemzeti szocializmus. Törökországot is megalázta az, hogy elvesztette birodalmi, nagyhatalmi státuszát, hogy Európa gazdasági hatalma fölé nehezedett, de az ezzel szembeni ellenállás nem állt meg a nemzeti érdekek védelménél, protekcionizmusnál, hanem tényleg harcias nacionalizmust erősített fel. A rossz helyzetben lévő emberek frusztrációját csökkentheti az, ha nemzete tagjaként „nagynak”, másnál nagyobbak érezheti magát. A sokszor irgalmatlanul bonyolult összefüggéseknél sokkal egyszerűbb a bajok okának megnevezett „ellenségeket” látni.

Anamur vára is Anatólia déli partvidékén áll. Többé-kevésbé épen maradt falai védhetnének védhetek volna egy középkori európai várost is. Amikor bástyáiról a tenger felé néztünk, Ciprust pillantottuk meg, és nem tudtunk nem gondolni a ciprusi tragédiára. Cipruson a huszadik század hetvenes éveiben, – tehát nem holmi régmúltban – két nacionalista állam, mellesleg az Észak-Atlanti Szövetség két szövetséges országa, Görög-, és Törökország ütközött össze, s a kölcsönös nacionalista gyűlölet emberek sokaságának életét követelte, kettészakította a szigetországot. A demarkációs vonalnál ma is igazi lövészárkok és egy teljes szellemváros, Varosha, emlékeztet a felszított nacionalizmus okozta borzalmakra. (A késlekedés nélkül

evakuált városban – a mai török hotelsorokra emlékeztető nyaraló-paradicsomban – mindent ott kellett hagyni, s az autók, televíziók, elegáns bútorok a természet közöttük kiütköző nyomaival, a lassan mindent beborító növényzettel, a por lerakódott rétegeivel egy ember utáni világ vízióját idézik fel. Azt, hogy mivé lehet az ember világa, ha az emberek elpusztítják egymást. S ebben az egymás-pusztításban az esztelen nacionalizmus mindig jelentős tényező. Az esztelen nacionalizmus, amely azon felül, hogy emberek sokaságát pusztította, nyomorította, kínozza és erőszakolta meg, Cipruson a sziget két felének lakosságát is értelmetlenül kicserélte, százezreket fosztva meg szűkebb hazájuktól: a görög kultúra számos „szent helye” Északon, a töröké Délen volt a régóta kétnyelvű, két kultúrájú szigeten, de mivel a törökök 1974-ben Északról, Anatóliából próbálták elfoglalni az egész szigetet, mikor kiderült, hogy csak a közepéig juthatnak el, hát az északi részt annektálták, s tették „független”, (csak Törökország által elismert) országgá, s ehhez tömeges, kikényszerített népvándorlás társult, (törökök északra, görögök délre), aminek következtében a „szent helyek” látogatása csak komoly nehézségek révén lehetséges még most, a helyzet viszonylagos konszolidációja után is.

Igazsága itt nem volt egyik félnek sem. A törökök benyomulására az adott indokot, hogy a görög Grivasz tábornok csapatai kísérletet tettek a sziget annektálására, a törökök szerint tehát a görögök „kezdték”; a görögök viszont arra emlékeztethetnek, hogy nem ők voltak azok, akik több száz évig megszállták és elnyomták a másik országát. A sérelmek, az indulatok megvannak, közismerten megvannak, hiszen nálunk is mondogatták azt a nyelvtörőt, hogy „öt török öt görögöt (vagy éppen: öt görög öt törököt) döngönyöz fölözött örömök közt”; de igaza csak annak lehetne, aki egyszer s mindenkorra véget vetne a gyűlölködésnek. Cipruson jártunkkor már több helyütt lehetett látni a ciprusi anyák nemzetiségeken átívelő mozgalmát, akik úgy fejezték ki vágyukat a megbékélésre, hogy közterületek különböző tételeit kézi horgolásokkal borították be.

Mivel Ciprus csak egy, a nemzetek közti áldatlan konfliktusok színterei közül, csak egy, viszonylag friss példája a nacionalizmus pusztításainak, felmerül a kérdés: nem az volna-e mégis csak a megoldás, ha az emberiség túllépne a nemzetekbe tagolódáson? Az EU létrehozását is az évszázados háborúskodásba torkollott német-francia viszony végleges (békés) megoldásának igénye indította el. Csakhogy az emberiség többszázéves története többszáz nyelv, kultúra elágazásával ment végbe. Az emberek beleszületnek egy nyelvbe, egy kultúrába. Nagy birodalmak mindig megpróbálták úgynevezett „olvasztó tégelyek” lenni, olyiknak ideig-óráig sikerült is. Számos nyelv, kultúra valóban eltűnt, beolvadt. Sokszor vizionáltak már az egy nyelven beszélő, egységes, egyesült emberiség jövőképét. De biztos, hogy ez lenne a jó megoldás? Minthogy a magyar az egész emberiségnek nemsokára mindössze két ezrelékét teszi ki, nem nagyon valószínű, hogy az egyesülő emberiség nyelvét, kultúráját a magyar határozná meg; ha a vizionált forgatókönyv válna valóra, ez nyilván inkább a magyarság beolvadását jelentené. Jó lenne ez? Jó lenne, ha eltűnne hajlékony, költői és egyben filozofikus nyelvünk? Jó lenne, ha a magyar (lett, holland, jávai, nepáli, bantu, stb.) kulturális hagyomány helyett valami egységes kínai? angolszász? hindu? kultúra kliséi működnének mindenütt? A globalizációs trendek jelenleg egy meglehetősen híg, dominánsan amerikai jellegű tömegkultúrát terjesztenek mindenütt a földön, amelybe ugyan a „multikulturalizmus” jegyében beépülhetnek más kultúrák elemei is, de csak amolyan színész elemként. Jó lenne az efféle uniformizálódás? Igen, jó dolog megértetni egymással magunkat, jó dolog, ha vannak közös kulturális elemeink, közös élményeink; ha egy-egy nemzetek tagjai a világ legkülönbözőbb pontjain ugyanazokra a zenékre rázzák a testüket, ugyanazokat a filmeket ismerik, a közös témák össze is kötik őket. De vajon jó lenne, ha ez azzal járna, hogy a sajátos tapasztalatok, amelyek egy-egy nemzet történelmében felhalmozódtak, ha a műalkotások, amelyek annak a kultúrának a közegében értékelhetőek igazán, érdektelenné válnának, kihullanának az emberiség közkincséből, eltűnvn az adott kultúra? A magyar nem különösen veszélyeztetett: veszélyeztetett majdnem minden kultúra.

Az iménti utalással arra, hogy mily kis részét tesszük ki az emberiségnek, egyáltalán nem azt próbáltuk sugallni, amit Magyarországon túl gyakran szokás hangoztatni, hogy mi milyen kicsik vagyunk, mennyire nincs beleszólásunk a világ alakulásába. (Ez a kisebbségi érzés jelentős részben abból táplálkozik, hogy területünk kétharmadát elvesztvén, elveszítettük középhatalmi státuszunkat is). Egyébként nem is vagyunk kicsik. Mind területre, mind lélekszáma közepesek vagyunk Európában, (mindkét szempontból inkább a felső harmadba sorolhatóan). S amíg van kultúránk, addig beleszólásunk is van a világ alakulásába. De a nemzetek eltűnésével nálunk nagyobb kultúrák is felszívódnának. Jó lenne ez? Nem. A természetben minden azt mutatja, hogy a diverzitás előnyös. Így van ez az emberi társadalomban is. Nem abból származnak a problémák, hogy nemzeti kultúrák vannak, hogy az egyes embereknek nemzeti identitásuk is van; hanem abból, ha mások rovására, mások leértékelésével, egymás ellenében próbálnak érvényesülni. Ahol nemzeti-nemzetiségi különbségek eltűnésével nagy egyesülések jönnek létre, az sem garancia semmire: a gyűlölködések az ilyen nagy egységeket is szétszakíthatják, szembefordíthatják, és ez gyakran meg is történik. Számos kultúra éppen ilyen belső meghasonlásokkal jött létre, vált külön. Ha nem nemzeti identitások, akkor másfajta identitások alapján, azok szembefordulásával.

A nemzeti kultúrák, a nemzeti történelem gazdagítója az egyénnek, nem véletlenül alakul ki ezek belsővé tételével a nemzeti érzés. A nemzeti érzés (egy, az emberek sokaságában meglévő természetes azonosulás-ézés) lebecsülése kárt okoz: sok esetben éppen ez váltja ki az agresszív nacionalizmust. Azt, hogy az igazi művészettől emelkedik, „emberibb” lesz az ember, nehéz tagadni; a katarzis mechanizmusát sokan elemezték már. De ugyanígy emelkedhetik, ugyanígy lehet „emberibb” az ember saját történelme, kultúrája belsővé tételétől is. Mert mindezek az egyéni élet léptékét meghaladó, gazdagabb tapasztalatot, egy átfogó közösség tapasztalatát közvetítik az egyénhez. A nemzet optimális esetben: az anyanyelvünkön hozzánk szóló emberiség.

Csakhogy – térjünk vissza a törökökhöz, és a nekik is fontos nemzeti öntudathoz – átélve azt, hogy a nemzeti érzés „megemel”, ettől meg lehet részegülni, és a nemzethez társuló „nagyság”-képzetet hatalmi jelentéssel felruházni. A nagyhatalmi, birodalomépítő ambíciókkal fellépő nemzetek már nem az emberiséget közvetítik az egyénhez, hanem megfordítva, a nemzetet próbálják „emberiséggé” növeszteni, a nemzeti érdeket az emberiség érdekének feltüntetni. A „mi vagyunk a legnagyobbak” és a „parányi senkik vagyunk” között a „nagygyerűek vagyunk (és más is az)” öntudatos, de nem agresszív állításával lehet józannak maradni. Nem a nemzeti érzéstől kell megszabadulni, hanem a birodalmi ambícióktól (amelyre még kis népek is hajlamosak lehetnek). A török közbeszédben ma is erős a hajdani nagy birodalommal, a török világhatalommal való hengegés. És amíg ez így van, amíg a nemzeti identitás pillére a „régicégek”, addig fennáll a veszélye annak, hogy ez sokakat új „dicsőségek” hajhászására, hódításról – s ezzel óhatatlanul mások leigázásáról – szőtt álmokra készítet. Vörösmarty azonban a régi dicsőséget egy olyan pillanatban emlegette, amikor nem a hódítás, hanem a nemzet szabadsága, megmaradása volt a tét. Ez pedig nemes cél, de csak akkor, ha megáll a szabadság, a függetlenség biztosításánál, s nem tör mások szabadsága, függetlensége ellen.

Törökország példája alkalmasan jelzi a kérdés bonyolultságát. Egyfelől érthető, ha a törökök nem akarják magukat alárendelni náluk erősebbek szempontjainak. Másfelől elfogadhatatlan, amikor más nemzeteket-nemzetiségeket elnyomnak. S persze az is, ha saját nemzetűségeiket nyomják el. Nemigen lehet helyesnek nevezni egy olyan ország politikáját, ahol zsúfolva vannak a börtönök politikai elitéltekkel. De vajon, amiben igazat adunk nekik, abban lehet-e igazuk?

Ha meg akarják őrizni a függetlenségüket, ez lehetséges-e? Az egész földet átfogó világgazdaság politikailag is átfogta a földet, s a gazdaság domináns erőinek érdekeit politikai-katonai erők juttatják érvényre. Lehet-e ezen igazából kívül lenni? (Egyes országok időről-időre megpróbálták, de többnyire rendre belebuktak. Mert ha kívül kerültek is, ha elzárták is magukat – mint a Szovjetunió, Kuba, Észak-Korea, stb. –, függetleníteni nem tudhatták. Az ő gazdaságaikat is leértékelték a centrumok gazdasági fejlődése. Kitűzhették célul, mint a szovjetek tették, hogy „utolérjük” a legfejlettebbeket, hogy ők növekednek centrummá, de amíg ők valamit ledolgoztak a hátrányból, a centrum sem maradt egy helyben, s a végén kénytelenek voltak feladni a versenyt. Ahol meg még a Szovjetunió hatalmas méretei sem álltak rendelkezésre, ott a „lecsatlakozási” kísérletek a nyomorral küszködés példáiává váltak. Kína esetét, – a „Kelet” egy másik értelmével együtt – majd később érdemes legalább érintőlegesen szemügyre venni).

Mindennek az alapja az a világgazdasággá növekedett civilizációs modell, amely Európában a középkor végi városok fejlődésében alakult ki, formálódott „kapitalista” rendszerré, és hódította meg néhány száz év alatt az egész világot. A „szocializmus” ennek a kapitalista rendszernek a reakciójaként, és szellemileg e rendszerből kinöve született meg. Nagyon lényeges, hogy nem képviselt vele szemben igazi alternatívát, hanem – „lecsatlakozva”, vasfüggönnyel elzárva is – a kapitalizmus gazdasági törvényeihez igazodva (csak a tőkének a pártállam kezébe vételével) próbált beszállni a világszintű gazdasági-politikai versenybe, és elfogadva a kapitalizmus fejlődés-fogalmát, akart annál „még fejlettebb” lenni. Ilyen értelemben nem került kívül az uralkodó civilizációs modellen.

Először is tehát azt a kérdést kell kicsit körüljárni: mi az, hogy fejlett? Erre a válasz egyszerűnek tűnik. A „fejlődés” ugyan nem örök eszmény, vannak korszakok, amelyekben egyáltalán nem számít annak, de a reneszánsz óta az euro-amerikai világ ennek az eszménynek a jegyében szerveződik, a „megigazulás” keresztény üdvtörténetét alkalmazva az evilági életre is. A korakeresztény „levetkezni az ő embert” és a kommunista „a múltat végképp eltörölni” között a kapitalista polgár fejlődés-eszménye a közvetítő. Ez utóbbi abból a tapasztalatból táplálkozik, hogy az újítás a haszon egyik leggyümölcsözőbb forrása; ez értékeli le az újítókéval szemben a nem-újítók termékeit, ez biztosít időleges monopolhelyzetet, stb. A korai kapitalista polgárság által kialakított természetelvűség olyan társadalomképet sugall, amelyben a társadalmat a növény-és állatvilág analógiájára képzelik el, s ahogy az élőlények életfolyamatai a magból kifejlett növénné fejlődés, a magzathoz felnőtt állattá növekedés útját járják, a társadalmat is ilyen növekvő – s a zenit elérése után persze hanyatló – pályán képzelik el, de a hanyatlás kellemetlen tudatát a haladás rendíthetetlen hívei azzal próbálják kiiktatni, hogy minden hanyatlás után új pálya, új paradigma, új fejlődés következik be, amely a korábnál még magasabb fokra jut el. A fejlődés így végül is egy folytonosan felfelé haladó út (ezen út linearitását néha spirálgörbévé finomítják, de ezzel a lényeg nem változik). Ez a társadalomkép azért sikeres, mert sok minden igazolja, de legfőképpen az ember eszközvilágának, technikai, technológiai tudásának rohamos bővülése. Nehezen vitatható, hogy fotelben kényelmesebb ülni, mint kősziklán, hogy rakétával messzebb lehet elérni, mint számárkordén, hogy az ember olyan számítógépeket képes építeni, amelyek egy ókori zseni képességeit is meghaladó algoritmusokat tudnak felvázolni; ha belegondolunk, hogy néhány rövid ezer év alatt honnan hová jutott el az emberiség technikai civilizációja – ez: fejlődés. Ezzel együtt halmozódott az emberiség gazdagsága is. Bár az elosztás ma is rendkívül igazságtalan, a modern kor szegényei akkor is sokkal jobb helyzetben vannak, mint a korábbi korszakokéi. És bizonyos szempontból fejlődött a humanitás is. „Karóba nem húznak ma már” – mondja József Attila, és bár a modern tömegpusztító fegyverektől meghalni nem feltétlenül jobb, mint „primitívebb” módon, s az elnyomottak ma is elnyomottak, de az is igaz, hogy a ma elnyomottjainak (elvben) már vannak fogalmaik a jogegyenlőségről, a szabadság pozitív értékéről, minden ember közös embervoltásáról, s ezekre alkalomadtán hivatkozhatnak is. És ezt is hívhatjuk fejlődésnek.

A kapitalista modernitást a „fejlődés” elve mozgatja. A kapitalizmust „fejlettsége” igazolja. Még akkor is, ha olykor – mint legutóbb az úgynevezett „posztmodern” szemlélet megjelenésével – felerősödnek ellentétes vélemények is. Vélemények, amelyek a „fejlődés” árnyoldalait, túlfutásának veszélyeit hangsúlyozzák. A „fékezés”, a „lassítás” nem tűnik igazi alternatívának. Senki sem akar visszafelé haladni. Az emberiség nem fogadhatja el sem a stagnálás, sem a hanyatlás jövőképét, már csak azért sem, mert az állandó újjászületés állapotában van (új s új nemzedékek születése, tehát egy „előre” haladó folyamat tartja életben). A meghaladotthoz, a magunk mögött hagyotthoz (csakúgy mint a halálhoz) negatív asszociációk fűződnek. S ez az állandóan ébren tartott fejlődés-eszmény kultúrfölny-tudatot sugall a fejlődésben „hátrébb” állókkal szemben.

Nehezen tagadható, hogy egy nyugati utazó – mégha elismeri is az itt található kulturális értékeket – sokszor éppen ezzel a kultúrfölny-érzéssel tudja megélni anatóliai élményeit.

Anatólia ebből a szempontból is nagyon változatos. A ruhaviseleteknek is széles skálájával találkozhatni: a teljesen, divatosan „nyugatiól” a kendős nőknél át a teljesen elfátyolozott burka-viselőkhöz; a fezes-papucsos férfiakon át a hosszú szakállú turbánosokig, a modern városi viselettől az Ezeregyéjszaka-beliig, (ha ez utóbbiból kevesebb is van, mint mondjuk, Marokkóban). De nemcsak a viseletben, a viselkedésben is nagy a változatosság. A fesztelenül modern egyetemista lányoktól a magukat válláló, de konzervatív tartással felvértezett török nagyszonyokon át a férjük mögött több lépéssel, idegen szemek előtt rejtőzve kullogó feleségeikig. Az olaszos viseletű modern férfiaktól a kezükben olvasót pörgetőkön át a műezsin szavára az utca porába imaszőnyeget terítő, s azon leborulóig. Összességében így a modern elemek ellenére is egzotikus ez a világ a nyugati számára. Éppen Hattusas maradványai mellett nógatta velünk szembe öszvérét egy pásztor, egyik kezében hosszú pálcával terelgetve a juhait, miközben a másik kezében tartott mobiltelefonba beszélt. Şanlıurfa gyönyörű mecset-udvarán fiatal nők viháncoltak mellettünk, túsarkú cipőben, karjukon Dior-táskával, de arcuk alig látszott ki a még szájuk elé is felhúzott hídzsábból. A bazárok a nyugati nagyvárosi piacok és megint csak az Ezeregyéjszaka világának keverékei: fedett, olykor földalatti folyosóikon az áramló tömeg hol kínai műanyag holmit, hol jellegzetes gyarmatarút, hol archaikus (réz, fa, bádóg) kézműves termékeket, hol keleti gazdagságszimbólumokat (aranyat, ékszert, szőnyeget, bőrarárut) lát (ez utóbbiak megszerzéséért rohamozták meg a rendszerváltás előtti években Isztambul a magyarok és lengyelek, oly mennyiségben, hogy abban az időben minden második kereskedő hosszú magyar vagy lengyel diskurzusokra volt képes, bizonyítván ezzel mellelleg a keleti ember igazán gyors alkalmazkodóképességét). A bazári boltok eladói hol szegény kézműveseknek vagy még szegényebb alkalmi árusoknak, hol unatkozó, magukba forduló szellemi embereknek, hol öntelt nagyvállalkozóknak tűnnek, maga a bazar pedig – mint erre már utaltunk – hol valamiféle fél-alvilágnak, hol pedig a dolgokat mozgó titokzatos, rejtett háttérhatalomnak. Egészében véve a sok modern mozzanat dacára is valamiféle archaikus hangulat árad mindenütt. A kerthelyiségeknek csak bútorai különböznek az európaiaktól, (hol jóval alacsonyabb, sámliszerű székek, hol párnákkal puhított heverők várják a betérőket), ám az, hogy mindenütt szinte kizárólag férfiak üldögélnek heves beszélgetésbe vagy csöndes szemlélődésbe merülten, nagyon is különbözővé teszi a hangulatot az európaiaktól (némielég még a dél-európaiaktól is). Különbözővé: archaikusabbá. Archaikusak az egyházi iskolák (medreszék) is, amelyek mintha régmúlt idők zárványai lennének; (igaz, ez a fajta múlttal övezettség más vallások képzőhelyeire is érvényes a buddhista szerzetesképzőktől a jesivákig). A mondán kirakatokban itt-ott a török történelmi múlt törpeméretű jelmezeit lehet látni: selymes-bársonyos, csizmás, turbános ruhácskákat: a török fiúk körülmetélési díszei ezek, amelyek a tíz éves kor táján végrehajtott rítus hasonló megemelését szolgálják, mint az elsőáldozó katolikus kislányok angalkává-öltöztetése, európai szemmel mégis az egzotikus hagyományok archaikus jellegét emelik ki. Mint ahogy az európai emancipáció szemszögéből azok a szobadísszé változtatott kis seprűk is egy archaikus szemlélet hordozói, amelyek a török nők szorgalmas háziasszonnyá válásának szimbólumai.

Az európai utazó tehát Törökországban lépten-nyomon találkozhat olyan mozzanatokkal, amelyek számára a régmúltat jelképezik. Az edényeiket kalapálgató mezítlábas iparosoktól a hátukon tartállyal baktató vízárusokig számos életjelenet kínálja fel neki a felülnézet kényelmes pozícióját. Kultúrfőlény-érzése abból táplálkozhat – mint bárhol a világon, ahol premodern, prekapitalista társadalmakba, vagy mondjuk úgy, a modernizálódás előtti európai viszonyokhoz hasonló társadalmakba ütközött –, hogy az eltéréseket elmaradottságnak, az általa már meghaladott múltbelinek nyilvánítja, olyannak, amin ő már túl van, és amelyen szerinte mindenkinek túl kellene lennie. Ahol egy társadalom efféle civilizációs főlényt él át, gyakori ez az attitűd: ugyanezzel nyilvánították az antik görögök és rómaiak „barbárnak” a többieket, a középkori kereszténység így nyilvánított „babonának” minden nem keresztény vallásosságot. Amikor Anatóliában itt is, ott is szalagokkal feldíszített fákat látunk, bizonyítékként a szellemekbe vetett eleven hitnek, vagy amikor – az Európából (legalábbis elvben) már kiszorított gyerekmunkával találkozunk, egyértelműnek gondoljuk, hogy ennél mi fejlettebbek vagyunk.

A kulturális antropológia évszázada küzd ez ellen a szemlélet ellen; igyekszik arra az álláspontra helyezkedni, hogy a különböző hiedelmek, a különböző létformák egyenértékűek. A „primitív” jelző, amely eredeti jelentéstartalma (az „első időkből való”) mellé magába szívtá a leminősítő „elmaradott” jelentéstartalmat, (s amelyet a kulturális antropológus Lévy-Bruhl a huszadik század első felében még fenntartások nélkül használt) ki is szorult a kulturális antropológia nyelvzetéből. A kulturális antropológia e relativizmusa nagyon sokat tett a különböző alávetett társadalmak és kultúrák emancipációjáért, egyáltalán: az embereket alsóbb-, és felsőbbrendűekre osztó, gyakran rasszizmusba torkolló szemlélet leküzdésében. Humanista nem is gondolkozhat másként. Ám a dolog nem ilyen egyszerű. Mert az sem az igazsághoz vezető út, ha a „fejlődés” fogalmát kiiktatjuk, s azt állítjuk, hogy csak változások vannak, amelyeket nem jogos egy pozitívan értékelt irány megnyilvánulásainak, (vagyis „fejlődésnek”) értékelni. Hogy csak „másság” van, különbözőség. Ez sem a teljes igazság. Mert egyfelől valóban csak az egyenlő mércével mérés lehet elfogadható, másfelől viszont értelmetlen lenne tagadni például azt, hogy a rabszolgaságnál emberibb társadalmi viszony a hűbériség, annál a modern szabadságjogok; a sámánista szellemhöz képest az absztrakció magasabb fokát, s ebből a szempontból fejlettebb, arra ráépülő fokot képvisel a politeizmus, annál a monoteizmus... Vagyis azt mindenképpen el kell ismerni, hogy legalább bizonyos szempontokból van fejlődés. Az emberek többnyire eléggé határozottan látják, hogy mik azok a dolgok, amelyekből nem akarnak visszalépni. A „fejlődés” fogalom azáltal lesz problematikus, hogy túlságosan kiterjesztik, a bizonyos dolgokban fejlettebbet totálisan fejlettebbnek tartják. És pontosan ezt tette a világot gyarmatosító euró-amerikai centrum-kultúra: önmagát – nem egyes dolgokban, hanem lényegében egészében – fejlettebbnek nyilvánítva a világ többi részénél. Ez a narratíva uralkodóvá vált, és szinte evidencia lett, hogy a világgazdaságban bizonyos mutatók szerint élenjáró országokat a „legfejlettebbeknek” tekinték. Nemcsak önmaguk, hanem azok is, akik ezek szerint a mutatók szerint hátrébb vannak a rangsorban. Szinte evidencia lett, hogy ezeket a sikeres országokat kell követni.

Ez a versenyben elmaradó országokban, kultúrákban nem csak azzal járt, hogy politikusaik jelentős része a követő stratégiával próbálta ledolgozni a hátrányokat, hanem azzal is, hogy a centrum általi minősítést elfogadva, gyakran önnön sajátosságait is a centrum leminősítő szemüvegén át nézték, s elfogadták azt is, hogy az ő szerepük az egzotikumé. (Pedig az egzotikus eredetileg csak távolit jelent, s mondjuk keletről nézvést nem a Kelet az egzotikus, hanem a Nyugat. Csak hogy az országok és kultúrák között kialakuló erőrangsor éppen ezt a – jogos – relativizmust nem engedi. Az Angliában élt magyar humorista, George Mikes egyik írásában angliai leánykérését mutatja be: az öntudatos brit lány elutasítja a kérőt, mondván, hogy „te csak egy 'foreigner' vagy...”, és Mikes válaszára, hogy „ha Magyarországra megyünk, akkor te leszel a foreigner” rávágja: „nem, te ott is 'foreigner' leszel, mert az vagy, én pedig ott is brit

leszek.” Ez a fajta fensőbbrendűség-hit a nagyhatalmi, gyarmattartó nacionalizmus tipikus szemlélete, amit sokszor a másodrangúvá minősítettek is elfogadnak. „Igen, nekünk még fejlődünk kell... Igen, mi egzotikusak vagyunk”). A tizenkilencedik század óta a korabeli németek kultúrfőlény-attitűdjével kialakított Pusztá-romantika így határozta meg a magyar turisztikai ipar által is átvett imázst, (s ez bizonyos mértékig még ma is hat). A törököknél hasonló a hárembasák világát idéző hastánc, (a nemzeti kultúra egy mellékes elemének gagyí színvonalú „piacra vitele”). De Anatóliában a kultúra archaikus egzotikumát, egzotikus archaikusságát képviseli például még a Mevlevi dervisek tánca is, amely egy művészi emelkedettségű, spirituális, transz-létrehozó technikából (nem véletlen, hogy e dervisrend alapítása az egyik legnagyobb muszlim lírikus és szúfi vallásfilozófus, Dzsalal-ed-Din Rúmi nevéhez kötődik, akinek Konya-beli sírhelye a nyugati szentekéhez hasonló zarándok-célpont) afféle, a nyugatiak egzotikum-igényét kiszolgáló esztrádműsor lett. (A rend betiltása után a Gárdonyi által is a Nyugat egzotikum-bámulásával emlegetett „kerengő dervisek” táncát csak ebben a formában engedélyezték).

A fejlődéssel kapcsolatban ma a világban végül is két, szélsőségesen egyoldalú álláspont dominál és küzd egymás ellen. Az egyik lényege, hogy a fejlődés az, ahová a mai világcentrumok elértek, és ahová mindenki másnak is el kell érnie. A másik pedig a „felsőbbrendűségi” szemlélet ellen harcolva a fejlődés valamennyi mércéjét „eurocentrikusnak” bélyegzi, mindegyikről azt állítja, hogy az a gyarmatosító európai felsőbbrendűségi szemlélet ideologikus alátámasztását szolgálja. Az igazság szerintünk ebben az esetben is a két egyoldalúság között van. Az euroamerikai centrum éppen azért is lett centrum, mert bizonyos dolgokban tényleg fejlettebbé vált a világ többi részénél, de egyrészt ezt a helyzetét kihasználva olyan dolgokban is a „fejlettebb” státuszát vindikálta magának, amelyekben ez nem igaz, másrészt a fejlődés irányai nem örökkévalók, s ezért a világ változása egyáltalán nem szükségképpen megy tovább azon a nyomvonalon, amely felé az addigi történelmi nyomvonalak haladtak, s ha a mai perifériák kerülnek centrális helyzetbe, a fejlődés kritériumai az ő történelmükhöz fognak kötődni, az ő történelmükből (s e történelem sajátos értékpreferenciáiból) lesznek levezethetők.

Azt, hogy a kultúrák közötti hierarchia akkor sem egyértelmű, ha ezt a hierarchiában lejjebb soroltak is elismerik, jól jelzik azok a példák, amikor ezt a leminősítettek nem ismerik el. Ilyenkor ugyanis jól láthatóvá válik, hogy maguk a minősítési szempontok sem abszolútak, s ha van is objektív alapjuk, totális érvényességük legalábbis megkérdőjelezhető. Ebből nagyon fontos következtetések vonhatók le, de mielőtt ezekre rátérnénk, néhány különböző példa végiggondolását javasoljuk.

Az egyik a szovjet „szövetségi rendszer” példája. A Szovjetunió, nagyhatalomhoz „méltóan” ugyanúgy fejlettebbnek tekintette magát a „csatlós” államoknál, mint ahogy ezt általában teszik a birodalmak. A szovjetrendszerben ezt úgy ideologizálták meg, hogy a Szovjetunió teremtette meg az új világ alapjait, tehát előtte jár a többi, a szocializmus útját választott országnak: míg azok a „szocializmust”, ők már a „kommunizmust” építik. A köznap tapasztalatok ezt az értékhierarchiát nemigen igazolták. A szövetség nyugati szélein lévő országok életszínvonalban, iparosodottságban, a személyiség kifejlődésében és sok minden másban is „fejlettebbnek” tudhatták magukat a Nagy Testvérnél, (így azzal, hogy ők „hátrébb járnának”, nem nagyon tudtak mit kezdeni). Legalább három ok miatt mégis tűnhetett úgy, hogy a szovjetek előnye objektív tény. Egyrészt valóban ők voltak a nagyhatalom, akik méretüknek és katonai erejüknek köszönhetően a többieknek diktálhattak. Másrészt, ha valaki antikapitalista volt, annak el kellett ismernie, hogy a kapitalizmusból való kilépésre először a szovjetek adtak példát (az más kérdés, hogy az általuk felmutatott példa követendő volt-e), s mivel a szovjetek minden követőjükre a náluk kiforralt „marxista-leninista” eszmerendszert kényszerítették rá, a marxizmusnak ebben az orosz viszonyokból kinőtt sematikus-dogmatikus változatában nyilván ők voltak a legkompetensebbek. Harmadrészt objektív tény volt, hogy – egyfelől megintcsak

méreteiknek, másfelől a „csatlós”-országokhoz képest centrális, s ezért az erőforrásokat centralizálni képes helyzetüknek köszönhetően – viszonylagos csúcstechnológiák (a hadiiparban, az űrkutatásban, stb.) náluk, és nem a többi „szocialista” országban jelentek meg. Mindazonáltal a szocialista országok története inkább annak példája (főleg, mert a szovjetek a tőkés világcentrumokkal folytatott versenyben vereséget szenvedtek), hogy egyes „előnyök”, „fejlettségek” lehetnek akár még objektívek is, de az alávétettek, a „hátrébb járóknak” minősítettek, mihelyt azt tapasztalják, hogy más szempontok fontosabbak, hogy a Nagy Testvér „élenjárása” nem is olyan magától értetődő, ledobják magukról a „fejletlenebbnek” minősítettség terhét.

A másik példában a leértékelés elfogadása nem várt eredményhez vezet. Amikor a tizenennyolcadik században II. József politikája és Herder ismert „jóslata” a magyarokat szembesítette az „elsüllyedés” lehetőségével, erre is lehetett úgy válaszolni, ahogy akkor a konzervatívok egy része válaszolt: nem törődni a centrumok által felvázolt hierarchiával. Lehetett úgy is válaszolni, hogy minél jobban idomulni kell a centrumokhoz. Ezt az utat is sokan választották. Ennek köszönhetően jött létre az a tizenennyolcadik századi hasadás, amit a „haza vagy haladás” dilemmájaként szoktak bemutatni. De volt egy harmadik lehetőség is. Elismerni a leminősítés alapjául szolgáló értékek létezését, és bebizonyítani, hogy ezen értékek alapján sem vagyunk leértékelhetőek. Kazinczyék a magyar nyelv életképességének bizonyítását vállalták fel, a reformkor pedig annak a példája, hogy a felemelkedést nem utánzással, hanem rendszerdinamizálással lehet a leginkább elősegíteni, vagyis a „fejlettektől” átvett elemeket dinamizáló erőként használni, de a saját rendszer belső szervező mechanizmusainak alávetve, ebbe a rendszerbe integrálva.

A harmadik példa – térjünk vissza ismét Anatóliába – az, ahogy az iszlám világ a nemek viszonyát kezeli. Euro-amerikai szemmel a muszlimok, s köztük a törökök, premodern módon elnyomják a nőket. Mivel Európa múltja hasonlóképp patriarchális, magunk mögött hagyván e múltat, joggal merül fel, hogy „mi ebben a kérdésben nyilvánvalóan fejlettebbek, humanistábbak, igazságosabbak vagyunk”. Az iszlám komoly erőfeszítéseket tesz ennek a képletnek a cáfolatára. Érveket sorakoztatnak amellett, hogy mekkora tisztelet övezi az iszlámban a családayákat; hogy a többnejűség voltaképpen a nőknek előnyös, stb. Ezekről az érvekről be lehet bizonyítani, hogy csak megideologizálásai az adott helyzetnek, s ez is a premodern múlthoz sorolható, hiszen hasonló érvelésekkel védték a nemek közti egyenlőtlenségeket még a tizenkilencedik századi, ebből a szempontból még patriarchális Európában is. A leghatékonyabb érv azonban a muszlimok kezében az, hogy a nők euro-amerikai emancipációja komoly értékrombolásokkal is járt. A muszlim hívő szemében az euro-amerikai nők könnyűvérűek, züllöttek, mint ahogy a modern nemi erkölcsök lezüllesztik a férfiakat is; az euro-amerikai női emancipáció a családok széteséséhez vezet, általános cinizmust, erkölcsi tartás nélküli önző hedonizmust, érzelemtelenséget és frusztrációt szül. Mivel a nyugati társadalmak valóban a válságban lévő korokra jellemző vonásokat mutatják ezekben a vonatkozásokban is, ezt az érvelést nem lehet pusztán értékrelativizmussal elutasítani, (még akkor sem, ha tudjuk, hogy nem a női emancipáció, hanem a mind uralkodóbb individualizmussal való összefonódása sodorta válságba a korábban Nyugaton is működő családmódellet). Mindezt figyelembe véve a muszlimok jelentős része nem ismeri, nem ismerheti el „fejlettebbnek” az olyan társadalmakat, amelyeket erkölcsileg a maga rendjéhez képest semmiképpen sem tud magasabbrendűnek tartani.

És itt már egy ideje a „fejlettség” fogalommal kapcsolatos, jóval korábban megkérdőjelezett két evidencia közül a másodikkal próbálunk szembesíteni. A Kelet-Nyugat lejtő minden vonatkozásban lejtő-e, s ha nem, mi következik ebből?

A nemek viszonyának kérdésében mondhatja a modernista érvelő, hogy a hagyományos erkölcs álszentséggel, elfojtásokkal teli; s annál a mai, szabadabb felfogás mégiscsak fejlettebb.

Mert ez ugyan igaz, de nem válasz azokra az értékvesztésekre, amelyekre az imént utalni próbáltunk. Ha objektív érték a szabadság, az őszinteség stb., ugyanolyan objektív érték a családi érzelmek melegsége, a mély érzelmi kötődés, a hűség, az önzésen való felülemelkedés. És ezek az értékek ma Keleten inkább megtalálhatók, mint a modern nyugati társadalmakban. „Fejlettebbnek” pedig csak azt lehet nevezni, ami minden lényeges kérdésben gazdagodást és nem szegényedést hoz magával.

Amikor a modern polgári társadalom megszületett, ezt sok szempontból egyértelműen valóban fejlődésnek lehetett tekinteni. A polgári művészet számos alkotása felemelő párosszal mutatja be a szabadság, egyenlőség, testvériség eszmények polgári kiterjesztésének pozitív hatásait. (S ezzel a szabadsághiány, egyenlőtlenség, embertelenség meghaladó negatívítását). És ekkor még azt sem lehetett mondani, hogy más fontos értékek lerombolódnak: a szeretet, hűség, altruizmus is beépült a polgári erkölcsrendszerbe is. De aztán a polgári társadalom győzelme után egyre több negatívum kezdte jellemezni az erkölcsi viszonyokat. Nem a szabadság-, egyenlőség-, testvériség-értékekkel volt baj, ezek ugyanis (sok más értékhez hasonlóan) nem relatív, hanem alapvető értékek. A baj azzal volt, hogy a polgári világban szabadságon mindinkább individualizmust, a testvériségen legfeljebb etnocentrizmust, az egyenlőségen pedig az emberek számokká degradálását, homogenizáló összemérésének szemléletét kezdték érteni, s ráadásul mindezt erőszakkal próbálták megvalósítani, ami eleve összeegyeztethetetlen a szabadsággal is, meg a testvériséggel is, ha egyenlő mércével mérjük az emberek jogait.

Vagyis egyes alapvető értékeknek olyan formát adott a haszonelvű, és az egyének versenyére épített kapitalista társadalom, amely a premodern társadalmaknál – például az európai feudalizmusnál – egészében fejlettebbnek bizonyult. De csak addig, amíg más értékek vonatkozásában sem képviselt gyengébb pozíciót. A konzervatív irányzatok Európában és Amerikában is azért kaphatnak időről-időre növekvő tömegtámogatást, mert az individualizmus és a haszonelv uralta világ által rombolt hagyományos értékeket próbálják védeni. És további előrelépés is csak úgy lehetséges, ha az új elképzelések melegebb, tisztább, önzetlenebb és egyszerűsített szabadabb és egyenlőbb viszonyokat eredményeznek.

A kapitalizmus a globalizációban, az amúgy is uralkodó társadalmi rendszer totalizálásában érdekelt. De a világ nem csak a rendszert domináló centrumokból áll. A centrumok törekvései mindig szembetalálkoznak a leminősítettek, a perifériák érdekeivel. Más centrumok felemelkedési igényeivel. Ez könnyen ölti a „civilizációk harcának” formáját, mert az egyes civilizációknak egymástól eltérő eszmerendszerük és társadalomszervezési rendszerük van, s az eltérő történelmi tapasztalatok ezt olyan mélyen beépítik az emberek szemléletébe, hogy a centrum—periféria ellentétek is könnyebben tűnnek civilizációk/kultúrák ellentéteként megérthetőnek. Az iszlám régió, a távol-keleti nagy birodalmak is betagozódtak a világkapitalizmus rendszerébe, de kapitalizmusukat is eltérővé teszik az eltérő civilizációs-kulturális hagyományok.

Akár a centrumokhoz való felzárkózást, akár a centrumokban uralkodó társadalmi rendszer tagadó meghaladását értjük „fejlődésen”, igazi fejlődés általában csak a már említett módon, a saját alapokra, saját feltételekre építve lehetséges. Más kultúrák gazdagító hatásait átvéve, de a saját belső rendszer törvényeihez igazítva.

Az iszlámnál maradván: a középkorvégi kereszténység például nagyon jól használta (a nála akkor sok szempontból fejlettebbnek mondható) iszlám világ hatásait. S ez nem csak a tudomány – a matematika, kémia, csillagászat, orvoslás, logika, stb. – fejlődésében volt meghatározó, hanem éppen az erkölcs vonatkozásában is. Bár megtanulhatták volna a bibliai példabeszédből is, amikor Péter megkérdezi Jézust, hogy „hányszor lehet az én atyámfiának

vétkezni, és néki megbocsátanom? Még hétszer is?” s ő azt válaszolta, hogy „Nem mondom néked, hogy még hétszer is, hanem még hetvenhétszer is”. És „szeressétek ellenségeiteket, tegyetek jót azokkal, akik gyűlölnék titeket”. Sőt, megtanulhatták volna már Homérosztól is, akinél a bosszúsomjas Akhilleusz a fiát gyászoló Priamosz iránti részvét által megérti, hogy ellensége ugyanolyan ember, mint ő. Hallgathattak volna Assisi Szent Ferencre, aki, hogy békét szerezzen a Szentföldön, megpróbálta a keresztészeket a jézusi tanításra emlékeztetni. De ha hinni lehet a forrásoknak, az ellenfelek iránti toleráns „lovagiasság” éppenséggel egy muszlim kurd, Szaladin (Szaláh ad-Din) példája által került Jeruzsálem – hősiességük miatt megkímélt – keresztény védőinek tapasztalatán keresztül az európai lovagoknak a modern humanizmust is megalapozó eszményei közé. (Mint ahogy Szent Ferencnek a kölcsönös öldöklést leállítani próbáló, csodálatraméltó erőfeszítései nyomán Szaladin egyik utódja, al-Kámil szultán is inkább hajlott volna a megbékélésre, mint a kereszties vezérek). Az (egyébként harcos) iszlámnak ezt a humánus oldalát Európa előbb a lovageszmények formájában építette be a keresztény szeretetelvébe, (s töltötte fel azt a kor-adta magatartási lehetőségekkel), ami aztán a reneszánszban kibontakozó humanizmus értelmiségijeinek szemléletén keresztül (sok más hatással együtt) a görög-római-zsidó-keresztény megalapozottságú európai kultúra modern polgári erkölcsi eszményeibe közvetítődött tovább. De ahhoz, hogy ez az összeépülés végbemehessen, nagyon lényeges volt, hogy az európai kultúra a saját alapjain fejlődött, tehát az efféle külső hatások is a belső fejlődés részeként, a saját társadalmi-, és eszmerendszer részeként, abba integrálva találták meg a helyüket.

Itt azonban még egy újabb dolog bonyolítja az összképet. Mi a saját alap? Mi az, amire támaszkodhat a „szerves építkezés”? Mondjuk: mennyiben alapja a magyar kultúrának Pannónia római öröksége? S ha az, mitől az? Attól, hogy a Savaria karneválon tógába öltözik a fél város, beépül-e ez az örökség a magyar kultúrába? Annak a gyerekek a kultúrájába talán mindenképpen, aki úgy nő föl, hogy a maga magyar földjén minduntalan római emlékekbe ütközik. Szent Márton nem magyar volt, hanem római. Ám attól, hogy Magyarországon Szombathelyen is, Pannonhalmán is – mint helyi szentnek – van kultusza, mégis csak része a magyar kereszténységnek, ha nem is olyan fokon, mint az Árpádház szentjei, (s talán még annyira sem, mint az Itáliában született Szent Gellért vagy Kapisztrán János). A genius loci vajon függetlenül attól, hogy két kultúra között van-e közvetlen hatás, szerves részévé teszi-e a hazát foglalók kultúrájának az elfoglaltak világát? Egy keramikus barátunk tanúsága szerint a csákvári fazekas hagyományok színei, motívumai bizonyító erővel utalnak római hagyományokra, s tudható, hogy e település fazekasfalu volt a római időkben is.

Anatólia ebből a szempontból különösen zavarba ejtő. Említettük már, mennyi korábbi kultúra emléke található itt. Kérdés, hogy ezek mennyiben szervesültek be a török kultúrába. Egy-egy kultúra „szerves fejlődése” alakulhat úgy is, hogy beépíti azt, amit megjelenésekor talált, de úgy is, hogy nem nagyon építi be. A lényegét nem az egyes elemek jelentik, hanem a bármit integrálni képes sajátos rendszer, kinek-kinek a saját kultúrája rendszere. De honnan tudhatjuk, hogy mi is a saját kultúránk rendszerének lényege? Honnan tudhatjuk, hogy egy-egy döntésünkkel szervesen építjük-e tovább vagy szervesen? Ha „saját alapokon” való fejlődést szeretnénk, hogyan definiálhatjuk ezeket a saját alapokat? A bökkenő az, hogy valószínűleg sehogy. Bármire építhetünk, ami megvan. Nincs egyetlen definíció, mert a nemzeti kultúrának, az adott, sajátos társadalmi feltételeknek hol ez, hol az az eleme válhat fontossá, hol ez, hol az az eleme válhat alkalmassá arra, hogy általa továbbléphessünk. Hogy csak a gazdasági fejlődésre utaljunk: a magyar társadalom számára a tizenhetedik században (többek között) a marhakereskedelem adott alapot a szerves fejlődésre, a tizenkilencedik század elején a gabonatermelés, a huszadik század közepén a kertgazdaság, ma lehet, hogy a „kreatív ipar”. Mindegyik szerves fejlődésre nyújtott lehetőséget, mert mindegyik adott volt a magyar valóságban, de egyiket sem lehet a magyar gazdaság lényegének, egyiket sem lehet a szerves fejlődés Magyarország számára adott egyetlen lehetőségének tekinteni. Mivel nem lehet

definiálni, sem gazdaságban, sem politikában, sem kultúrában, hogy mi a magyar sajátosság – mert nem egy van, és véletlenszerű körülményeken is múlhat, hogy éppen melyik kerül előtérbe –; a szerves fejlődést indirekt módon lehet meghatározni. Azzal, hogy a szerves az, ami nem kívülről irányított. A „szerves” az, ami meglévőre, adottra, a korábbi fejleményekből kinövőre épít. Ebből következik az is, hogy ha szerves fejlődésben gondolkozunk, akkor sosem abból kell kiindulni, hogy másutt mi működik jól, nem arra, hogy mit kell átvenni, követni, stb., hanem arra, hogy mi van, mi áll a rendelkezésre itt. (Így biztosítható a szervesség azon sajátossága is, hogy a saját rendszer integrálja az átvett elemeket, és ne egy külső rendszer integráljon bennünket).

De merüljünk tovább az anatóliai tapasztalatokba. Anatólia fölött ott emelkedik az Ararát. Vele szemben van Durupinar, a „Noé bárkája”, ez a durván hajóformájú kőképződmény. (Az, hogy méretei megegyeznek, ha igaz, a bárkáról a Bibliában írottakkal, nem sokat bizonyít: ha ez a természet alkotása, akkor is – lemérhetően – ott kellett legyen jóval a Biblia megírása előtt). Mindenesetre a hívő lelkű itt életközélemből szemlélheti az emberiség egyik legfontosabb mitológiai eseményének lenyomatát. Itt aztán tízezer évre lehet visszarávedni, átélni a leereszkedést a „múltnak kútjába”. De vajon mi az, amit e kútból felhozhatunk?

Hosszú út vezet fel a „Noé bárkájához”. A zömében fiatalokból álló csoport – az utat szervező iroda szlogenje: „ha unod az ipari turizmust” – lelkesen kapaszkodott fölfelé, de sajnos a túravezető figyelmetlensége folytán ezen az úton csoportunk szétszakadozott, s a sor végére került nő úgy döntött, hogy lemond a „mitológiai élményről”, inkább visszafordul a szálláshelyre. A lefelé vezető út közben azonban egyszer csak egy kamaszbanda termett elő „a földből”, felhúzott parittyákkal „Pénzt vagy életet!” követelve tőle. A nő végül egy néhány óráig tartó sokkos állapottal megúszta a helyzetet, de az egész némileg lyukat ütött huszonegyedik század eleji életérzésünkön, mintha egy lyukon valóban a múltba kukucskáltunk volna, s a múlt belőtt volna ezen a lyukon. Ilyen persze csaknem bárhol a világon megeshet, hulgánok, rablók minden országban vannak, és egy jól szervezett katonáállamnak is vannak ellenőrizetlen hézagai; ám a Nyugatról jöttékben ez is a „Törökország a veszélyesen archaikus, ’isten háta mögötti’ világok egyike” – képzetet erősíthette meg. Nem felejtethetjük el azonban, hogy az ott lakóknak ez a világ, amiben élnek, nem archaikus és nem is isten háta mögötti, hanem a világ, az ő világuk közepe, a természetes hegyvidéki otthon, s nekik talán nem is az áhítatos, misztikus elmélkedésre készítő közös eredetlegenda jut az eszükbe a „bárkáról” sem, hanem az a nagyon praktikus tény, hogy az idelátogató „ütődött nyugatiaknak” a különös sziklákhöz vezetése is a jövedelemforrások egyike lehet.

Nemcsak Noénak, Ábrahámnak is van anatóliai illetősége. Ábrahám-Ibrahim, a sémi népek közös ősatyja ugyanis egyes változatok szerint itt született: Harránban vagy Şanlıurfa-ban (amelyet némelyek a sumér Ur várossal azonosítanak). De ha az utóbbi település nem is a szülővárosa, akkor is jelentős köze van hozzá: a legenda szerint, amikor e városban az uralkodó meg akarta égettetni, a tűz vízzé változott, a megdicsőülő Ábrahám érintése pedig aranyhalakká, akik – illetve persze az őket szimbolizáló sokadik piros aranyhal-generáció – ma is ott fickándoznak a nem túlságosan átlátszó vízben. Ha Harránban született Ábrahám, jól bírhatta a sivatagi vándorlásokat, (amelyekből aztán a Biblia szerint bőven volt része), mert Harrán a világ legmelegebb helyei közé tartozik: ottlétünkkor 55 C⁰ volt a hőmérséklet (ilyet mi személyesen ezen kívül csak egy marokkói kősvivatagban és Agrigento antik kövei között tapasztaltunk), és ahogy kilépett az ember a buszból, a hőségtől azonnal csavarni lehetett az ingéből a verejtéket. Az extrém meleg és az extrém hideg is az „egzotikus” perifériák jellemzője: minden kellemetlen szélsőség a centrumoktól távol tartatik; nem ilyen helyeken szoktak centrumok kialakulni. Megint a veszélyes végvidék... (De hát ha a legendák igazak, ez Ábrahám idejében korántsem végvidék volt. Persze akkor, amikor itt volt a mezopotámiai őskultúra magja, s ezáltal a korabeli világ – legalábbis egyik – centruma, meglehet más volt itt az éghajlat; de még ha ugyanilyen volt

is, más lehetett a hideg és meleg értéke...) A lényeg az, hogy míg a Szentföldre az európai kultúra egyik, Görögországra egy másik bölcsőjeként gondolunk, nem szokott eszünkbe jutni, hogy mindkettőnek a története mögött ott van ez a „periférikus” Anatólia. A mai Nyugat mögött is ott van ez a Kelet.

Más módon őrzi egy eltemetett világ emlékét a Nemrut-hegy. A név ugyanannak a Nimródnek a nevét rejti, aki Ábrahámot Şanlıurfában el akarta volna pusztítani. De ez a hegy igazából nem Nimródnek, hanem egy sokkal későbbi uralkodónak, a Nagy Sándor fegyvertársától, és birodalma egyik örökösétől, Szeleukosztól származó IV. Antiokhosznak emlékét őrzi. (IV. Antiokhosz egyébként – kicsi a világ – az írás elején említett II. Attalosznak, Antalya alapítójának a szövetségese volt). A Nemrut Dag tetején a letört fejű isten-, és uralkodószobrok – a hellenizmus szinkretikus természete szerint – Antiokhosz király egyfelől makedón, másfelől perzsa őseinek megfelelően a görög és perzsa isten-pantheonból vannak összeválogatva. Ám a bizarr emlékhely leginkább Shelley Ozymandiásának hangulatát árasztja. Bár Shelley hőse: II. Ramszesz Egyiptomból; a Shelley-vers témája: az időmúlás által elnyelt és misztikus látomássá vált hajdani dicsőséggel való találkozás, itt is átélethető.

A szelíd hangulatú Amasyában a pontuszi királyok hegybevált barlangsírhalmait mellett halad el a török történelem. De e királysírokhoz hasonlóan üresen tátonganak, közvetlenül nem szólnak hozzá az ország török kultúrájához az ország hajdani keresztény sziklatemplomai sem. Legfeljebb az őserdei azték, maja piramisokhoz hasonló erős (de a pusztulás szelével átlengett) élményt sugároznak. Valami olyasmit, hogy ha egy kultúra a rázúduló hatásokat nem tudja saját rendszerébe integrálni, s azok sem integrálják az ő tartalmait, akkor valami olyasmi következik be, mint a tizenharmadik századi magyarokat megrémítő és mozgósító „nemzethalál”. Ilyen élmény tárul az ember elé a kappadókiai Çavuşin-ban (itt a hegybevált, csak bukdácsolva megközelíthető, díszeit vesztett templomnak csupán hatalmas geometrikus ornamentikája idézte fel elkészülte idejének komor méltóságát).

A kultúrák találkozásának másfajta, kevésbé baljós példája, amikor olyan építményeket szemlélhetünk, amelyek a nyugati és a muszlim szellem összeépüléséről tanúskodnak. A szintén kappadókiai Uçhisarban a fő látnivaló, más kappadókiai településekhez hasonlóan, az itt várként, kastélyként használt agyonlyuggatott hegykúp, de a falu legelegánsabb utcája kifejezetten európai ízlés szerint épült, ám nem a huszadik századi nyugat modernizmusának jegyében, hanem mintha a dél-európai reneszánsz-barokk hangulatú lakóházak adták volna a mintát, (görögök laktak itt?) vagy legalábbis az a közös „levanteri” szellem, amitől például Fez egyes arab palotái is olyannyira emlékeztetnek a velük csaknem egy időben épült velenceiekre.

Ki tudja, lehet, hogy a most halottak tűnő kulturális emlékek is egyszer még a mostaninál jobban beleépülnek a török kultúrába. A kulturális örökségvédelemnek az az egyik legfőbb hozadéka, hogy fenntartja, az utókor számára felhasználhatóként konzerválja az eltűnt kultúrák emlékeit is. S a művészet ereje – hiszen minden művészet a valóság törvényeiről (és ezek állandó „felfelőléséről”) szól –, áttörhet a kulturális határokon. Ilyen üzenet hordozója lehet például az észak-anatóliai Sümela kolostor, amely csak a huszadik században vált elhagyottá, s ahol a barlang sziklamennyezetére festett, a kő hullámszerűsét követő Pantokrátor-ábrázolás (a barlang többi freskójával együtt) a keleti kereszténység legszuggesztívebb emlékei közé tartozik, olyan, mintha az emberiségnek az üres kozmoszba küldött, elhallgattathatatlan hitvalló kiáltása lenne. S ki tudja, lehet, hogy nem csak a művészet erejében és nem csak a jövőben bízhatunk. Mert bár a romok, a tőlük idegen előidők mentőitől mellett élő mai anatóliaiak számára nem ugyanazt jelentik az antik vagy bizánci történelmi emlékek, mint egy saját múltja előtt tisztelgő nyugati számára, jelenlétük által mégiscsak részei az ő muszlim és török jelenüknek is.

Egy dolgot azonban még nem vettünk figyelembe. A centrum és a periféria viszonyának képlete egy kétdimenziós modellből származik: koncentrikus körökként ábrázolható. Ez a modell azonban a Föld gömbfelületén már nem ilyen egyértelmű. Amikor az európai történelemben Róma volt a „világ közepe”, a perifériák tőle északra, délre és keletre helyezkedtek el. A hatalmas eurázsiai térségek felé terjedtek ki, amelyeken vándorló népek áramlottak ide-oda, s ha ezen összképet tovább követtük Kelet felé, az „út végén” egy (vagy több) újabb centrumot pillanthattunk meg, amelynek a perifériái ugyanezekre a köztes területekre, a sztyeppékre, tajgákra, tundrákra, magashegységekbe és sivatagokba nyúltak. Később Európa, (és Észak-Amerika) úgy tűnt, meghódította, a maga perifériáivá tette ezeket a távol-keleti centrumokat is, de kérdés, hogy ez a fordulat mennyire tudott mély lenni.

Mindenesetre Anatólia az európai-nyugati és a kelet-ázsiai centrumok közötti áramlás övezetében található, (mint ahogy ebben az övezetben, a Selyemút(ak) övezetében éltek, vándoroltak a két centrum-világ között hullámzó népvándorlás népei – így a honfoglalás előtti magyarok is. Vagy azok a hunok, akik Kína Nagy Faláról „visszapattanva” legalábbis egyik elindítói voltak a nagy vándorlásnak).

Az utak... Az utaknak is van valamiféle Nyugat-Kelet lejtője. Anglia országútjai sokszor mintha magánutak lennének, keskenyen, meghíttan kanyarognak a tájban, azt sugallva, hogy egy-egy eldugott udvarházhoz, farmhoz vezetnek. A kontinentális Európát átszelő autópályák és alsóbbrendű utak hálózata úgy köti össze, úgy fűzi fel a városokat a maga vonalára, ahogy a hivatalos térképeken. Ahogy Kelet és Dél felé haladunk, az utak „szabása” mindig egy kicsit hanyagabb, az útpadkákat itt-ott felteri a fű, a környező mezők növényzete. Anatólia útjai – sokszor még a városokban is – mintha csak a véletlenszerű megszokás kitaposott aszfaltösvényei lennének a pusztaságban: széjjel nyílnak, szinte a végtelenbe, keresztbe fújja őket a szél, olykor ördögszekeket, olykor csak port görgetve maga előtt. A periféria legtöbb útja ilyen.

Ezek az utak (minél távolabb esnek a centrumoktól, annál kevésbé a centrumok hatásainak közvetítői, tehát a centrumoktól független, egyéb hatások is áthaladnak rajtuk), ezek az utak nem igazán ábrázolhatók a centrum-periféria viszony képletében. S így figyelembe kell vennünk azt is, hogy az emberiség történelmét mindig a helyzeti és mozgási energiák kettőssége alakította. A helyzeti energia elsősorban a civilizáció-építésben érvényesült; a helyben maradó kultúrák belső, „mélységi” építkezésében; a mozgási energiát pedig egyrészt e civilizációk kisugárzása-kirajzása adta a perifériák felé, másrészt a centrumok közötti térben, azoktól függetlenül, a végtelen utakon, mezőkön áramló, örvénylő hatások sokasága.

A centrum (és periféria) fogalma a letelepedésből származik; az első falvak voltak az első centrumok, aztán a falvaktól övezve felépülő város; a centrumok voltak az emberiesített, civilizált szigetek, a vándorló, portyázó emberek rögzülő otthonai, ahová – a biztonságba – vissza lehet térni; a centrumokban halmozódtak fel a fejlett gazdaság, a civilizáció, kultúra eredményei és ezért nagy centripetális erőt fejtettek ki környezetük irányában; erősödtek és növekedtek; aztán mikor telítődtek, megindultak a centrifugális mozgások is: a centrumok kiterjesztették hatásukat, s mind nagyobb perifériára tudták kiterjeszteni. A világ terében az így kialakuló centrumok elkezdtek találkozni egymással, s elkezdtek ütközni is: mindegyik arra törekedett, hogy ő legyen az Egész centruma, hiszen a centrumok identitását az adta, hogy centrumként jött létre. Egyes centrumok így bekebeleztek másokat, s közeledtek a globális (vagy legalábbis kvázi-globális) centrum áhított státusza felé. A technika fejlődése a tizenkilencedik századra előbb Angliát, később az Egyesült Államokat ajándékozta meg az efféle világcentrum illúziójával. Ez azonban csak illúzió. Egy gömbfelületnek nincsen közepe.

A centrumok kezdettől fogva szembetalálkoztak azzal a nehézséggel, hogy minél nagyobb területnek, minél szélesebb körű társadalomnak lettek a centrumai, a perifériák felé

gyengülő hatásuk előbb-utóbb fellazította az egész rendszert. A rendszeren kívülről érkező hatások, s a perifériák saját fejleményei is bekerültek az áramlásba, s elkezdtek visszafelé, a centrumok felé is hatni. Európa történelmében a kereszténység római elterjedése az ilyen folyamatoknak az egyik legmeggyőzőbb példája. A centrum-periféria rendszereknek ez a fellazulása előbb-utóbb a rendszerek széteséséhez, illetve új centrumok felemelkedéséhez vezet. A felhalmozódó helyzeti energia és a mozgási energia egymást hozzák létre, egymásba torkollanak. Ha a Föld olyan lenne, mint hajdan képzelték: egy nagy síkot alkotó kör, akkor elvben elképzelhető lenne egyetlen centrum alatti megszerveződése. Ezt a centrumot nem érhetnék rendszeren kívüli hatások, a perifériája fellazító hatásait pedig talán – legalábbis hosszabb ideig – kordában tudná tartani. Csakhogy mivel a Föld felületének nincsen közepe, ilyen „közép” társadalmilag sem teremthető rajta. Az emberiségnek meg kell barátkoznia azzal a gondolattal, hogy minél inkább globalizálódik, annál inkább többcentrumú lesz, s a tőkés társadalom több évszázados egységesítő, homogenizáló projektje is óhatatlan kudarccal végződik.

A Föld geometriai sajátosságaira való utalás persze csak szimbólum. Az emberi társadalom az, amelynek egész fejlődése a diverzitáson alapulván, semmilyen homogenizáló törekvésnek nem tud – szerencsére – végérvényesen megfelelni.

A centrum-gondolat elbűvöltje ma a (távol) keleti centrumok felemelkedését jósolják. Hogy ez a középpont, mondjuk, New Yorkból Pekingbe helyeződik át. Természetesen erőátrendeződések mindig bekövetkeznek. És azzal mindenképpen számolni kell, hogy az egész világ történelme új irányokat vesz attól, ha a gazdaságban, politikában egy olyan erő lesz primus inter pares, amelynek saját történelmében egészen más az individuumok és a közösségek szerepe, a természeti környezethez való viszony, a helyzeti és mozgási energiák, hagyományok és a modernitás egyensúlya, az időfelfogás és még sok minden. És nyilván változik az a szimbolikus képlet is, amely egész gondolatmenetünk alapjául szolgált: a Kelet és a Nyugat fogalma. Ex oriente lux? De hát Keletnek és Nyugatnak az a felfogása, miszerint a Kelet a kelő nap, a reggel, a születés, a Nyugat pedig a nap leáldozásának helye, maga is illúzió. Évszázadok óta tudni lehet, hogy nem a Nap vándorol Keletről Nyugatra, hanem a Föld forog Kelet felé.

Ha Kína (vagy India?) a belátható jövőben primus inter pares lesz is, ez nem jelenti azt, hogy az Egész centrumává válik. (Mint ahogy soha, egyetlen hatalom sem volt az Egész egyetlen centruma). Az ember, a maga civilizációépítő buzgalmában nem felejtheti el, hogy emberi létének lényegét nem a centrum-periféria viszony, hanem az a dialektikus egyensúly határozza meg, ami az emberi természet azon sajátosságából származik, hogy egyszerre nembeli lény, (vagyis minden egyede az emberiség tagja, és használni képes az emberi nem minden tudását), és ugyanakkor individualitás, (akinek egyéni tapasztalatai vissza tudnak csatolódni az emberiséghez). Ebből a kettősségből ugyanis az is következik, hogy minden individualitás (legyen az egyének, közösségek, egész kultúrák individualitása) képes akár meghatározó hatást is gyakorolni az Egészre, s ez állandó mozgásban, változásban tartja ezt az Egészet, hol a centrifugális, hol a centripetális erők, hol a helyzeti, hol a mozgási energiák szerepének felerősödésével. És következik az is, hogy az Egészet átható összetartó erő az egy-egy irányban túlságosan elfutó trendek korrigálásával – az emberiség jövőjére vonatkozóan nem zárva ki persze a ma oly elterjedt apokaliptikus (vagy a posztthumán korszak eljövételét üdvözlő) forgatókönyvek és disztópiák bekövetkeztének lehetőségét sem – hosszabb távon rendre az egyensúly felé terel.

Bennünket, akik a Kelethez képest nyugatiak, a Nyugathoz képest keletiek vagyunk, igazán megnyugtathat az egyensúly törvényének ez a történelemfeletti ereje.

S ha megállunk Anatóliában, amelynek történetét olyannyira áthatja a helyben maradás és útnak indulás, birodalomépítés és kirajzás, önazonosság és idegenség kettőssége, ha megállunk

ezen a nyugtalan, hegyes-völgyes földön, a négy tenger felé futó paradicsomi folyók földjén, a hódító és meghódolt hettiták, hurrik, iónok és phrügök, lüdök és perzsák, makedónok, rómaiak, gótok és törökök földjén, ahol az emberi civilizáció legrégebbi emlékei, a talán első centrumok emlékei is találhatóak, de amely egyúttal a szabad áramlás végtelenbe nyúló útjainak és mezőinek földje is – éppen ezt az egyensúlyt érzékelhetjük. A törvényt, „amelynek szövédéke mindig felfeslik valahol”.

2018-2019.